ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

(повне найменування вищого навчального закладу)
Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)
Кафедра соціальної психології

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

«Особливості світосприймання та Я-концепції військових та учасників бойових дій»

«Peculiarities of world perception and self-concept of military personnel and combatants»

Виконала: здобувачка денної форми навчання
спеціальності 053 Психологія
Освітня програма «Психологія»
Водяник Ангеліна Вадимівна

Керівник: д.психол.наук, проф. Кононенко О.І. _____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали) (підпис)

Рецензент Кантарьова Н.В, к.психол.н.,доцент, доцент кафедри практичної та клінічної психології
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ ___ від_____2024р.

Завідувач кафедри
Кононенко О.І._____
(підпис)

Захищено на засіданні ЕК
протокол № __ від _____2024 р.

Оцінка_____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)
Голова ЕК
Кононенко О.І. _____
(підпис)

Одеса – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП …….. 3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА СВІТОСПРИЙМАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ 7

1.1. Я-концепція та її складові ……. 7

1.2. Формування мілітарної ідентичності ……. 14

1.2.1. Наукові погляди на процес становлення соціальної ідентичності 15

1.2.2. Мілітарна ідентичність, її роль в адаптації військових……. 18

Висновки до І розділу ……. 29

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОСПРИЙМАННЯ ТА Я-КОНЦЕПЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ …….. 30

2.1. Організація емпіричного дослідження ……. 30

2.2. Аналіз результатів опитування …… 32

2.2.1. Інтенсивність бойового досвіду …… 32

2.2.2. Симптоми посттравматичного стресового розладу …… 35

2.2.3. Мілітарна ідентичність учасників бойових дій …… 36

2.2.4. Самоопис Я-концепції ……. 39

2.2.5. Самооцінка в структурі Я-концепції військових ……... 45

2.2.6. Ознаки психологічної травматизації та посттравматичного зростання учасників бойових дій ……. 46

2.3. Кореляційний аналіз …….. 52

Висновки до ІІ розділу ……. 55

ВИСНОВКИ ……. 60

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ …… 64

ДОДАТКИ …….. 69

ВСТУП

Актуальності теми. Початок повномасштабного вторгнення різко змінив реальність українського суспільства, поставивши перед фахівцями з психології та соціальної роботи нові завдання і виклики. Одним із таких є необхідність забезпечення психологічного благополуччя військових, а також відновлення ментального здоров'я учасників бойових дій. Військова служба і участь у бойових діях є потужними стресовими чинниками, які суттєво впливають на психічний стан людини. Наразі захисники України тривалий час перебувають в екстремальній ситуації надзвичайної сили, що може призводити до психологічної травматизації, розвитку посттравматичного стресового розладу й інших психічних порушень. Ці впливи, серед іншого, проявляються в специфічних особливостях світосприймання та Я-концепції, що вимагає більш детального вивчення та розуміння. Розуміння цих змін дозволить виробити ефективні методи психологічної підтримки та реабілітації військових.

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові уявлення про Я-концепцію, розроблені західними психологами: В. Джеймсом, Дж. Мідом, Е. Еріксоном, Г. Тешфелом, Дж. Тернером, К. Роджерсом, Р. Бернсом, та багатьма іншими. В рамках когнітивного підходу (Р. Яноф-Бульман, Е. Фоа, А. Елерс) було пояснено руйнацію позитивного образу світу та образу себе як наслідок психологічної травматизації, запропоновано відповідні шляхи терапії. Проте дослідження цих процесів у військовослужбовців досі є рідкістю.

В останні десять років значно активізувалися дослідження українських вчених в сфері психології військових. В працях О. А. Блінова, О. С. Колесніченко розкрито теоретичні аспекти бойової психологічної травми, запропоновано відповідні діагностичні інструменти. Головний акцент в цих працях зроблено на вивченні чинників бойового стресу та його негативних наслідках; при цьому найчастіше розглядаються клінічні порушення: ПТСР, тривожні розлади, депресія, суїцидальна поведінка тощо. В. Л. Зливков,

Д. С. Зубовський, О. М. Кокун, Р. П. Мушкевич, І. О. Пішко й багато інших фахівців розробляють методологію надання психологічної допомоги та соціальної підтримки військовослужбовцям, ветеранам, членам їх сімей. Окремим аспектом цієї проблеми є формування мілітарної ідентичності в ході військової служби – дослідження А. Б. Артеменко та Є. В. Батаєвої (а також західних вчених А. Шутца, Р. Йохансена, Е. Кастано, С. Ланкастера й ін.) допомагають зрозуміти проблеми (ре)адаптації військових. Вивчення змін світогляду і Я-концепції як наслідків участі в бойових діях та маркерів психологічної травматизації суттєво поглибить теоретичне розуміння проблеми та розширить практичні можливості допомоги військовим.

Мета дослідження – теоретично й емпірично обґрунтувати психологічні особливості світосприймання та Я-концепції військовослужбовців – учасників бойових дій.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукову літературу, присвячену формуванню Я-концепції особистості; пояснити процеси зміни Я-образу та світогляду під впливом психологічної травми.

2. Розглянути мілітарну ідентичність та її значення в процесі адаптації військовослужбовців.

3. Провести емпіричне дослідження для виявлення специфічних змін у Я-концепції військових після участі в бойових діях.

4. Проаналізувати кореляції між інтенсивністю бойового досвіду та особливостями самосвідомості та світосприйняття.

Об’єктом дослідження виступає особистість військовослужбовців та чинники бойової травматизації, що впливають на її функціонування.

Предмет дослідження – особливості світосприймання та Я-концепції військових та учасників бойових дій.

Методи дослідження були підібрані відповідно до специфіки завдань, поставлених у роботі:

- *теоретичні методи* включали аналіз, синтез, узагальнення та порівняння даних наукової літератури,

- *психодіагностичні методи* включали спеціально розроблену анкету для вивчення умов проходження військової служби, Шкалу інтенсивності бойового досвіду, Опитувальник скринінгу посттравматичного стресового розладу (О. А. Блінов, 2018), а також методики для вивчення особистості військових: Методика дослідження самоідентифікації та самооцінки «Хто Я?» М. Куна та Т. Мак-Партленда; Шкала мілітарної ідентичності, адаптована А. Б. Артеменко (2018); Шкала самооцінки М. Розенберга; Шкала базисних переконань, Р. Яноф-Бульман, адаптована О. О. Кравцовою (2000); Опитувальник посттравматичного зростання Р. Тадеші та Л. Калхауна, адаптований Д. С. Зубовським (2019);

- *статистичні методи:* за результатами методики «Хто Я?» було проведено контент-аналіз, для обробки та інтерпретації кількісних даних використано описові статистики вибірки (центральні тенденції, міри розкиду, підрахунок відсоткових часток), для аналізу зв'язків між змінними використано коефіцієнт кореляції Пірсона.

Організація і база проведення емпіричної роботи. Дослідження відбувалося у квітні 2024 року; до нього були залучені пацієнти військового госпіталю та їх відвідувачі – військові. Вибірку склали 30 чоловіків віком від 20 до 44 років (середній вік 30,55 років) з терміном військової служби від 3 місяців до 10 років. Всі вони брали участь у бойових діях під час повномасштабного вторгнення, термін перебування на передовій склав від місяця та більше. Половина учасників дослідження (15 осіб) мали важкі поранення та отримали інвалідність внаслідок участі в бойових діях.

Практичне значення роботи. Одержані результати корисні для практикуючих психологів та соціальних працівників. Вони розкривають зміст бойової психологічної травми та її можливі наслідки, які треба враховувати в роботі з ветеранами. Крім того, в дослідженні пояснено, що перехід до мирного життя після бойових дій є складним процесом для

багатьох військових. Знання особливостей Я-концепції, ідентичності та світосприймання військових допоможе фахівцям краще зрозуміти їх потреби і проблеми, що, в свою чергу, сприятиме успішній соціальній інтеграції. Соціальна підтримка, розуміння з боку громади та родини також є важливими аспектами для успішної реабілітації та реадаптації ветеранів. Знання про можливі особистісні зміни допоможе родичам і друзям краще зрозуміти та підтримати військових, що повертаються до цивільного життя.

Структура роботи: дипломна робота бакалавра складається із вступу двох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел і трьох додатків. Обсяг основного змісту роботи складає 57 сторінок, містить 10 таблиць та 5 малюнків. Список літератури нараховує 48 джерел, серед яких 28 – це публікації іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА СВІТОСПРИЙМАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

1.1. Я-концепція та її складові

Я-концепція є одним із центральних понять у психології. Це складне багатогранне утворення, яке включає різні аспекти самосвідомості, що визначають емоційний стан, мотивацію та поведінку людини. Таке розуміння складалося та розвивалося в різних напрямках психологічної науки.

Найперші науково-психологічні уявлення про Я-концепцію були закладені в працях Вільяма Джеймса. Ще в 1890 році у книзі «Принципи психології» вчений описав дуальну природу феномену «Самості» (Self), котра об'єднує дві сторони однієї цілісності: суб'єкта, який пізнає (I) та об'єкта, який пізнається (Me). Серед складових елементів «Я» було виокремлено: фізичний, матеріальний (власне тіло, одяг, гроші, будинок тощо), соціальний (прагнення бути членом певних груп) та духовний (інтелектуальні й моральні прагнення). Ці аспекти утворюють унікальну для кожної людини сукупність уявлень про себе [34].

Теорія В. Джеймса стала поштовхом для численних досліджень в різних напрямках психології. Протягом XX сторіччя поняття Я-концепції вивчалося й уточнювалося в психоаналізі З. Фройда та К.-Г. Юнга («Его» як центр структури психіки, концепція інтрапсихічних конфліктів), соціальній психології (теорія «узагальненого іншого» Дж. Г. Міда), теорії психосоціального розвитку Е. Еріксона (становлення ідентичності), когнітивній психології (концепція Я-схем), гуманістичній психології К. Роджерса та А. Маслоу, багатьох інших теоретичних та терапевтичних підходах. Найбільший внесок належить представникам соціальної, психодинамічної, гуманістичної і когнітивної психології.

1) Соціально-психологічний підхід акцентував увагу на тому, як впливає на формування «Я» соціальний контекст і міжособистісна взаємодія. Джордж Герберт Мід, засновник цього підходу, розглядав Я-концепцію як продукт соціальної взаємодії, що формується через процеси обміну символами та рольової гри. Вчений запропонував поняття «узагальнений інший», що представляє норми, цінності й стандарти поведінки певної групи. В процесі спілкування людина подумки встає на місце інших і ніби дивиться на себе зі сторони, оцінюючи власні зовнішність та поведінку – таким чином створюється індивідуальний Я-образ (Mead G. H., 1946) [42].

2) В теорії психосоціального розвитку Еріка Еріксона центральним поняттям є «ідентичність» - твердо засвоєний образ себе у всьому багатстві відносин особистості до навколишнього світу. Це складне утворення, що передбачає почуття внутрішньої цілісності і тотожності особистості самій собі, а також її тотожності до соціального оточення й середовища існування (Erikson E., 1968; 1980). Ідентичність формується все життя в глибинних шарах психіки; вона поступово ускладнюється відповідно до вирішення завдань, які виникають перед особистістю на кожному етапі життєвого циклу [30; 31]. Це поняття важливе для нашого дослідження, буде розглянуте пізніше в контексті формування мілітарної ідентичності.

Вчений вирізнив різні форми ідентичності. На індивідуальному рівні – це уявлення про себе як відносно стабільну в часі одиницю, що має минуле, сьогодення і майбутнє. Особистісна ідентичність пов’язана з почуттям самототожності, власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду. Індивідуальний та особистісний аспекти об’єднані у визначенні «персональна ідентичність». Соціальна ідентичність – це результат ідентифікації людини із різними соціальними групами, членами яких вона виступає впродовж життя (почуття «Ми») [31]. Розділення ідентичності на персональну та соціальну є загальноприйнятим у сучасній психології. Зокрема, дослідники вивчають досягнення рівноваги між особистим і соціальним «Я». При цьому с*оціальне Я* розуміється як самовизначення, що

базується на подібності з іншими у соціальному порівнянні, *особисте Я* – як самовизначення, яке відрізняє індивіда від інших у міжособистісному порівнянні (Chu C., Lowery B. S., 2023) [29].

3) У когнітивній психології Я-концепція розглядається як система знань про себе, що складається із самоописів та переконань. Підкреслено важливість когнітивних процесів у формуванні та підтримці Я-концепції, а також вплив на неї інформаційного середовища. В терапевтичній роботі особливо важливі Я-схеми – узагальнення щодо себе, зроблені на основі минулого досвіду, котрі спрямовують і регулюють процес переробки інформації. Ці динамічні когнітивні структури впливають не тільки на сприйняття й інтерпретацію інформації стосовно себе, але і стосовно інших людей та світу загалом. Такий підхід лежить в основі сучасних напрямків когнітивно-поведінкової терапії (van Vreeswijk et al., 2012) [48].

4) Гуманістичні психологи розглядали «Я» як ключовий елемент самореалізації. Зокрема, Карл Роджерс вважав, що кожна людина має вроджену тенденцію до особистісного зростання та самовдосконалення. Центральну роль у цьому процесі відіграє Я-концепція, котра може бути гармонійною або конфліктною залежно від життєвого досвіду й оточення. За К. Роджерсом, Я-концепція є цілісною системою самосприйняття – організованою, інтегрованою та послідовною сукупністю переконань про власне «Я». Вона включає уявлення про власні здібності, переваги й слабкості, способи взаємодії з навколишнім світом, відносини з іншими, ціннісні уявлення, життєві цілі, тощо. Ці уявлення можуть змінюватися в результаті впливів оточення, надбання нового досвіду та проходження життєвих криз, але «Я» завжди зберігає атрибути цілісної системи [44].

Оскільки Я-концепція залежить від зовнішніх оцінок, може виникнути невідповідність між наявним досвідом людини та її потребою у позитивному ставленні. Це призводить до спроб огородити сформоване «Я» від загрози, для чого використовуються механізми психологічного захисту. Крім того, внутрішні конфлікти можуть бути спричинені наявністю нереалістичного

ідеалу, розходженням між Я-реальним та Я-ідеальним. Загалом, поведінка людини трактується як спроба досягти узгодженості Я-образу, а розвиток особистості – як процес розширення та поглиблення самоусвідомлення (Rogers C. R., 1995) [44].

Найбільш популярною у наукових дослідженнях є структурно-динамічна модель Р. Бернса (Burns R., 1982), котрий визначав Я-концепцію як набір установок, спрямованих на себе. Її структура описана аналогічно структурі соціальних атитюдів, що включає три базові елементи: когнітивний (усвідомлення своїх фізичних, характерологічних, інтелектуальних й інших властивостей, уявлення і переконання щодо себе), емоційний (афективна оцінка цього уявлення, ставлення до себе) та поведінковий (конкретні дії, які можуть бути викликані образом "Я" и самооцінкою) – табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Структура Я-концепції як сукупності установок, спрямованих на себе

Елементи установки	**Визначення**	**Конкретизація елементів Я-концепції**
Когнітивна складова	Переконання, яке може бути обґрунтованим, так і необґрунтованим	Образ Я – уявлення індивіда про себе самого.
Емоційно-оцінна складова	Ставлення до цих переконань. Когнітивна складова не сприймається людиною байдуже, а пробуджує в ній певні емоції, інтенсивність яких залежить від контексту та змісту когніції	Самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш або менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або засудженням.
Поведінкова складова	Відповідна реакція, яка, зокрема, може виражатися у поведінці	Потенційна поведінкова реакція, тобто конкретні дії, що можуть бути викликані Я-образом і самооцінкою.

Примітка: складено автором за матеріалами [26].

Р. Бернс детально описав три складові Я-концепції.

1) *Когнітивний компонент* складають уявлення індивіда про себе, котрі здаються йому переконливими (незалежно від цього, чи ґрунтуються вони на об'єктивному знанні або суб'єктивній думці). Предметом самосприйняття можуть бути власне тіло, здібності, досягнення, соціальні відносини й інші прояви, внесок яких в Я-концепцію нерівномірний. Разом вони складаються в

неповторний Я-образ, що включає відносно стійкі характеристики, котрі відрізняють людину від інших і є для неї значимими. Окрім стійкості, елементи «Я» обумовлені вибірковістю сприйняття та можливістю людини усвідомити власні фізичні, психологічні, статусно-рольові й інші атрибути.

2) *Емоційний компонент* містить систему самооцінок особистості. У спробах людини охарактеризувати себе завжди присутній оціночний момент, на який впливає індивідуальний досвід, оточення, засвоєні стереотипи, групові або індивідуальні цінності й багато інших чинників. На думку Р. Бернса, головну роль у формуванні самооцінки відіграють: а) порівняння уявлень про себе з ідеальним Я-образом; б) інтеріоризація соціальних реакцій та очікувань; в) оцінка успішності своїх дій і поведінки в контексті власної ідентичності. Самооцінка завжди суб'єктивна, незалежно від того, чи вона базується на власних судженнях індивіда або інтерпретації суджень про себе інших людей, індивідуальних ідеалах або культурних стандартах [26].

3) *Поведінковий компонент* визначає прояви когнітивного та оціночного аспектів Я-концепції в конкретних діях, рішеннях і вчинках (наприклад, у висловлюваннях щодо себе). Цей аспект відображує мотиваційно-регуляторну функцію Я-концепції.

Вчений впорядкував різноманітні поняття, котрі використовували попередні вчені для опису компонентів «Я» та запропонував схему Я-концепції у вигляді ієрархічної структури – рис. 1.1. Установки, що складають Я-концепцію, він згрупував у три модальності: реальне Я (як себе представляє індивід на даний момент); дзеркальне або соціальне Я (як, на думку індивіда, його уявляють інші люди), ідеальне Я (яким індивід хоче бути). Між змістом реального й ідеального Я-образу зазвичай спостерігаються певні розбіжності, які можна об'єктивно виміряти. Ці розбіжності є джерелом розвитку особистості, проте суттєві протиріччя можуть привести до негативних станів чи внутрішніх конфліктів.

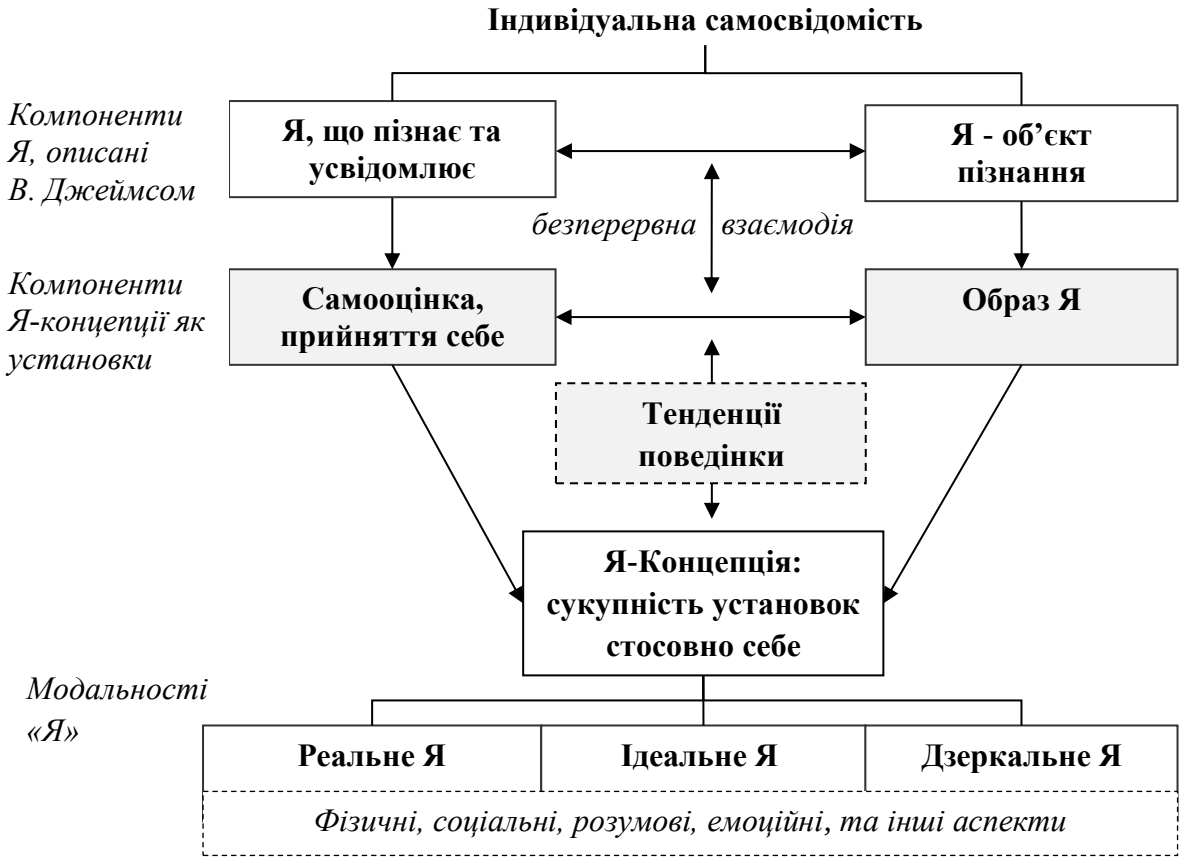

Рис 1.1. Структурна модель Я-концепції за Р. Бернсом [26].

Описана структура Я-концепції (як системи установок особистості щодо себе) активно використовується українськими дослідниками в різних галузях психології. Крім того, вітчизняні психологи традиційно використовують термін «самосвідомість», що представляє собою вищий рівень людської свідомості. Це «інтегративний процес, що послідовно розгортається у часі, виступаючи в єдності форм відображення «Я», які усвідомлюються людиною» (Чамата П. Р., 1958) [18]. Аналізу самосвідомості та її похідних: самосприйняття, самопізнання, саморефлексії, самооцінки, самовизначення і т.ін. присвячені численні праці радянських вчених.

В сучасному розумінні, самосвідомість – це процес інтеграції особистістю різних аспектів свого досвіду і численних образів себе у потоці різноманітних життєвих ситуацій в єдине багатовимірне утворення, на основі якого відбувається: виокремлення себе з власної життєдіяльності та навколишнього оточення, сприйняття і розуміння різних аспектів власного Я,

усвідомлення власної унікальності та регуляція своєї поведінки. В результаті численних актів самоусвідомлення розвивається більш досконала, глибока та адекватна сукупність знань щодо власної особистості. О. Є. Гуменюк наголошує, що Я-концепція є важливим чинником детермінації поведінки та діяльності – опосередковує внутрішню позицію людини, набір її соціальних ролей, здатність до соціальної взаємодії, професію і навіть життєву долю [7].

Найбільш суттєвою властивістю Я-концепції особистості є те, що вона є активним утворенням, котре може впливати на поведінку і бути джерелом її змін. Разом із тим, це результат особистісного розвитку, що виникає в процесі розгортання соціальної взаємодії. Протягом всього життя відбувається корекція сформованої Я-концепції особистості у зв'язку з інформацією, що постійно надходить ззовні, із зовнішніми обставинами, з результатами діяльності тощо. Г. В. Чайка підкреслює, що Я-концепція є складною динамічною системою, котра утворюється, змінюється та розвивається під впливом соціокультурного оточення, в якому перебуває особистість від народження до смерті [17].

Отже, Я-концепція виконує ряд важливих функцій в житті особистості. Узагальнюючи відомості з різних літературних джерел [7; 17; 26], можна сформувати такий перелік:

1. Саморегуляція та самоконтроль: допомагає індивіду регулювати поведінку відповідно до внутрішніх стандартів і соціальних норм (планувати, приймати рішення, контролювати імпульси та пристосовуватись до змінних обставин). Визначає, як людина бачить себе в соціальних контекстах, як інтерпретує поведінку інших та як реагує на соціальні ситуації.

2. Самопрезентація, представлення себе іншим. Я-концепція управляє враженням, яке людина справляє на навколишніх. Люди коригують свою поведінку, щоб відповідати очікуванням і створити бажаний образ. Це забезпечує ефективність суспільної взаємодії; сприяє включенню в різні групи і знаходженню свого місця в соціумі.

3. Інтегрує знання про себе, забезпечуючи цілісність особистості. Допомагає усвідомлювати свою унікальність і відмінність від інших; формує почуття ідентичності, яке включає уявлення про свої цінності, переконання, життєві цілі та соціальні ролі.

4. Захищає позитивний образ себе. Якщо новий досвід узгоджується з наявними уявленнями людини про себе, він легко асимілюється та входить в Я-концепцію. Якщо ні – спрацьовують механізми психологічного захисту, які дозволяють відгородити «Я» від руйнівних впливів.

5. Визначає інтерпретацію отриманого досвіду та інформації. Я-концепція працює як внутрішній фільтр, що визначає характер сприйняття та розуміння людиною ситуації та відповідні реакції.

6. Внутрішня стабільність. Я-концепція допомагає зберігати послідовність у думках, почуттях та поведінці. Це важливо для підтримки психологічної рівноваги, адаптації до змінних життєвих умов. Стабільна Я-концепція сприяє здатності справлятися зі стресами та викликами.

7. Мотивує саморозвиток та самореалізацію особистості в різних сферах життєдіяльності. Зумовлює вибір життєвого шляху, впливає на очікування і прогнозування майбутнього (уявлення про власні можливості, обмеження, рівень домагань, впевненість у собі, тощо). За допомогою Я-концепції людина встановлює бажані цілі та оцінює свої досягнення.

8. Сприяє осмисленню життєвих подій та власної ролі в них.

Отже, Я-концепція є багатофункціональним психологічним утворенням, яке відіграє ключову роль у забезпеченні цілісності та стабільності особистості, регуляції поведінки та соціальній адаптації.

1.2. Формування мілітарної ідентичності та її адаптивна роль

Одним з вагомих аспектів світогляду та самосприйняття військових учасників бойових дій є ***мілітарна ідентичність***, яку можна розглядати як підтип соціальної ідентичності особистості.

1.2.1. Наукові погляди на процес становлення соціальної ідентичності

Термін «ідентичність» (від лат. *identicus* – тотожність, однаковість, рівнозначність) став відомим в контексті психосоціальної теорії особистісного становлення Е. Еріксона, описаній в попередньому підрозділі. Цю ідею розвинув канадський психолог Дж. Марсіа (Marcia J. E.,1980), який пропонував тлумачити ідентичність як самосконструйовану структуру (self-structure) –динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії. Чим краще розвинена ідентичність, тим краще людина усвідомлює власну унікальність та подібність до інших, свої слабкості та сильні сторони. При нерозвиненій Я-структурі індивіду доводиться покладатися на зовнішні джерела, щоб оцінити себе. Ідентичність не статична, її елементи постійно додаються та відкидаються, тому протягом певного періоду життя весь цей конструкт може змінитися.

Досягнення ідентичності властиве особам, котрі змогли сформувати цілісну Я-концепцію, а також зайняти визначені позиції стосовно основних сфер соціального та професійного життя. При цьому незавершеність процесу соціальної ідентифікації може бути досить тривалою. Крім того, розвиток ідентичності не є лінійним процесом, він може повернутися назад і перейти на нижчий рівень. Досягнута ідентичність руйнується, якщо людина пережила кризу, її цінності і переконання особистості втрачають значимість, перестають відповідати викликам та вимогам життя [41].

Уявлення про ідентичність як сутнісне ядро «Я», запропоноване представниками психоаналітичного підходу, було критично переглянуте соціальними психологами та соціологами, котрі розглядали її як феномен, що формується в результаті взаємодії людини та соціуму. Оскільки ідентичність соціальна як за походженням, так і за способом підтримки, її не слід розглядати як стійке ядерне утворення. Згідно з теорією соціального конструювання реальності П. Бергера та Т. Лукмана (1967), ідентичність можна виховати і сформувати (сконструювати) в процесі соціалізації. Отже,

її слід розглядати в контексті структури суспільства, як суму типізацій, що утворюють повторювані зразки соціальної взаємодії індивіда [22] .

Представники когнітивного підходу Г. Тешфел і Дж. Тернер (1986) розглядали соціальну ідентичність як механізм регуляції поведінки у відповідних умовах. Пояснюючи цей феномен, автори розрізнили три поняття: соціальна категоризація, соціальне порівняння та ідентичність. *Соціальна категоризація* передбачає систематичну класифікацію оточення за значущими для індивіда критеріями. Цей процес призводить до «перцептивного підкреслення внутрішньо-класової подібності та міжкласових відмінностей за певним виміром» [47]. Шляхом соціальної категоризації відбувається самовизначення людини як члена певної групи (ґендерної, етнічної, професійної, ідеологічної тощо), що є першим етапом формування соціальної ідентичності. Після того як індивід ототожнив себе з конкретною групою, він засвоює її норми, цінності, стереотипи поведінки. В результаті такого ототожнення групові цінності та норми стають внутрішніми регуляторами соціальної поведінки індивіда.

Перетворення перцептивно-когнітивних ознак в поведінку відбувається в процесі *соціального порівняння*. Це забезпечує усвідомлення переваг інгрупи (спільноти, до якої включено індивіда) перед аутгрупами, які не мають значення для індивіда та з якими він не координує власні дії. Таким чином досягається *соціальна ідентичність* – індивідуальне знання про те, що особистість належить до певної соціальної групи разом з емоційно-ціннісним персональним сенсом групового членства, а також засвоєнням групових нормативних тенденцій і зразків поведінки [47].

В процесі категоризації соціального світу та ідентифікації себе з певними категоріями, за рахунок яких індивід отримує соціальну ідентичність, реалізується *прагнення до позитивної Я-концепції*, властиве людині. Спільноти, до яких індивід відносить себе, мають забезпечити позитивний внесок у Я-концепцію. За допомогою ідентифікації з референтними групами індивід створює позитивний образ себе та набуває

впевненості у власній соціальної позиції. При цьому відбувається постійний процес порівняння власної групи з іншими: індивід шукає позитивні відмінності та прагне збільшити їх, проявляючи прихильність до групи членства. (Tajfel H., Turner J., 2004) [47].

Англійський соціолог Е. Гідденс (1991) сформулював ідею внутрішньо-обумовленої трансформації ідентичності. В сучасних умовах індивід здатен обирати та вільно творити власну ідентичність, використовуючи всі пережиті образі «Я» як елементи соціального конструкту. Автор розглядав «Я» як рефлексивний проект, за який відповідає сам індивід: «Ми є тим, що ми самі з себе створюємо» [ЗЗ, с. 8]. Розробка «траєкторії Я» стає однією з найголовніших задач у житті кожного індивіда. Життєвий цикл втілений в послідовній зміні етапів або епізодів, які майже не мають зовнішньої обумовленості. Розвиток «Я», його життєва траєкторія від епізоду до епізоду, має переважно внутрішню референтність.

Головним механізмом становлення ідентичності особистості є процес *самоідентифікації*, через який відбувається засвоєння норм суспільства та формування самоконтролю поведінки. В. Л. Зливков виділив три основні стадії, за якими відбувається самоідентифікація особистості: 1) залучення до структури ідентичності нових особистих та соціальних цінностей; 2) переструктурування ідентичності відповідно до специфіки нових структурних елементів; 3) визначення ієрархії нових елементів, порівняння їх із попереднім комплексом особистісно рольових цінностей. Метафорично ідентичність можна окреслити як «психічну серцевину, яка забезпечує інтеграцію особистості, а відтак і її здоров'я» (Зливков В. Л., 2005) [9].

На думку М. О. Гребенюк (2010) поняття *ідентифікація* означає процес емоційного самоототожнення суб'єкта з образом «значущого іншого», а *ідентичність* являє собою результат цього процесу. Динаміка формування ідентичності полягає в постійних ідентифікаціях людини з об'єктами зовнішнього світу, котрі співзвучні з її глибинним життям. Забезпечуючи розвиток Я-концепції, самоідентифікація передбачає уявлення про істинне й

помилкове «Я», що народжується в процесі самовизначення. Саме в процесі самоідентифікації формується уявлення людини про себе як про цілісну унікальну особистість; цей образ є основою для побудови і контролю поведінки. Будучи суб'єктом пізнання, спілкування і діяльності, людина співвідносить власні наміри, цілі та способи їх досягнення з певними моральними орієнтаціями, нормами, приписами та межами, які вона визнала для себе прийнятними в процесі особистісного розвитку. Все це віддзеркалюється у її Я-концепції, відповідних рішеннях і вчинках [6].

На своєму життєвому шляху особистість проходить кілька рівнів самоідентифікації: сімейно-класовий, національний, релігійно-ідеологічний, професійний, духовний тощо, і відповідно має декілька ідентичностей, що проявляються залежно від ситуації. Н. Черниш та О. Маланчук (2007) виокремили вісім груп соціальних ідентичностей: гендерна, вікова, національно-етнічна, локальна (регіон проживання, пов'язаний з конкретною місцевістю), класова (належність до певної соціальної верстви), професійна або освітня; культурна (релігія, мова, історія); політична (ідеологія, рух, партія) та громадянська [19, с. 71]. До цього переліку слід додати мілітарну ідентичність, що формується на основі досвіду служби в армії й участі в бойових операціях.

1.2.2. Мілітарна ідентичність, її роль в адаптації військових

Мілітарна ідентичність – це результат соціальної ідентифікації особистості з армією чи військовими групами, який є наслідком інтерналізації цінностей та норм, прийнятих в мілітарному полі [1, с. 3].

Поняття мілітарної ідентичності пов'язане з переживанням двох транзитних переходів особистості: від цивільного життя до військового середовища (після мобілізації або добровільного вступу до збройних сил) та зворотного переходу з армії до цивільного світу (після демобілізації або звільнення за станом здоров'я). Перший транзит передбачає формування мілітарної ідентичності, другий транзит співвідноситься з феноменом

постмілітарної ідентичності [43]. Транзит ідентичності може співвідноситися з описаними вище поняттями «кризи ідентичності» Е. Еріксона або «мораторію ідентичності» Дж. Марсіа, що показує незавершеність переходу, конфлікт попередньої і нової ідентичностей, коли особа ще не сформувала нові переконання і цінності, або ж прийняті цінності не дозволяють їй досягти значних результатів у поточних життєвих практиках [30; 41].

Мілітарна ідентичність суттєво впливає на досвід перебування в армії, а також на процеси соціальної реадаптації після повернення зі служби, коли перед колишніми військовослужбовцями постає завдання возз'єднати цивільну та мілітарну ідентичності. Високий рівень мілітарної ідентичності може сприяти успішному пристосуванню призовника до служби в армії, залученості до професійної військової діяльності та формуванню позитивної Я-концепції [35]. В період зворотного транзиту від армійського до цивільного життя стійка мілітарна ідентичність, навпаки, може спричиняти проблеми адаптації та порушення психологічного благополуччя.

У західній науці мілітарна ідентичність активно вивчається з середини XX ст. в контексті проблематики формування армійського професіоналізму та професійної ідентичності воїна, вторинної соціалізації новобранців, ресоціалізації демобілізованих комбатантів [35; 39; 40; 43]. У вітчизняній військовій психології цей концепт став використовуватися відносно недавно. В працях А. Б. Артеменко та Є. В. Батаєвої детально описаний його вплив на повсякденне і соціальне функціонування особистості [1; 2; 21]

Для пояснення природи мілітарної ідентичності авторки залучили сучасні соціологічні теорії, розроблені західними вченими.

В контексті теорії *соціального конструктивізму* (П. Бергер і Т. Лукман) транзит мілітарної ідентичності можна розглядати у прив'язці до феноменів первинної та вторинної соціалізації. Первинна соціалізація в родині є найважливішою для особистості, вона формує базисні установки (уявлення про світ, себе та стосунки з іншими людьми) та ціннісно-нормативні патерни. Світогляд і Я-концепція (так званий «базисний світ»), набуті в процесі

первинної соціалізації, міцно закріпляються у свідомих та неусвідомлених структурах психіки, впливаючи на людину протягом всього життя. Вторинна соціалізація пов'язана із залученням в навчальні, професійні та інші «підсвіти», набуттям специфічних рольових установок та моделей поведінки [22]. Так, після мобілізації новобранці засвоюють армійську семантику та інтерпретації світу, релевантні новому контексту, які по значущості можуть конкурувати із семантичними полями первинної соціалізації [2].

Соціалізація ніколи не завершується. Відносну стабільність соціальної ідентичності особистості можна зберегти у випадку, коли вона та її соціальне оточення дотримуються схожих життєвих цінностей та поведінкових норм, а також коли зберігається соціальний контекст, в якому була сформована певна модифікація ідентичності. Зазвичай радикальні зміни соціальної структури стимулюють відповідні зміни психологічної реальності та трансформації ідентичності людини. Зміна оточення, що відбувається після мобілізації або демобілізації військовослужбовця, значно впливає на його/її внутрішній світ, змінюючи Я-концепцію та світосприйняття. В результаті кризи ідентичності особистості доводиться повторно переживати процес категоризації світу та пошуку власної позиції в ньому (Артеменко А. Б., Батаєва Є. В., 2018) [2].

У контексті теорії П. Бергера і Т. Лукмана можна розрізнити слабку та сильну форму мілітарної ідентичності. Слабка форма співвідноситься з частковою вторинною соціалізацією в армійському середовищі. Сильна форма (стійка мілітарна ідентичність) асоціюється з феноменом ***альтернації*** – радикальним перетворенням особистості, що супроводжується емоційною ідентифікацією з армійським персоналом, дистанціюванням від минулого та формуванням «базисного світу», що відповідає новому оточенню. Умовою цього перетворення є демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності, яка сформувалася до призову в армію. Процес альтернації (глибинної вторинної соціалізації із засвоєнням цінностей мілітарної культури) особливо помітний при ранньому рекрутуванні військових у віці 18–22 років. Адже в цьому віці природний процес формування особистісної

ідентичності ще продовжується. Одним із проявів альтернації військовослужбовців є дистанційованість від родини: вони сприймають армійських побратимів як справжніх братів, цінують відносини з ними вище за стосунки з кровними родичами [1, с. 9].

Важливо розуміти, що розвиток мілітарної ідентичності є корисним, адже він забезпечує адаптацію до служби в армії, ефективне подолання труднощів, вирішення бойових завдань. Це важливий компонент професійної ідентичності військовослужбовців, особливо учасників бойових дій.

Відомо, що в небезпечних та екстремальних ситуаціях люди більшою мірою схильні ідентифікуватися з соціальною групою та заручатися її підтримкою. Завдяки ідентифікації з групою людина може впоратися із стресом та тривогою, пом'якшити страх смерті, відчути власну силу через усвідомлення приналежності до колективного цілого. Оскільки під час проведення бойових операцій почуття тривоги загострюється, прагнення єднатися із групою товаришів, щоб знизити внутрішню напруженість, стає особливо сильним. Це, у свою чергу, зміцнює мілітарну ідентичність військовослужбовців (E. Castano, V. Yzerbyt, D. Bourguignon, 2003) [27].

Групова ідентифікація в ситуації бойових дій також супроводжується негативізацією сприйняття «чужого», «ворога» - ці категорії демонізуються і позбавляються людських рис. Отже, соціальна ідентичність комбатантів, похідна від їх приналежності до конкретної бойової групи та мілітарної культури загалом, генерує норми та цінності, що використовуються для тлумачення подій, формування думок та стратегій поведінки. Зокрема, дослідження показали, що групова ідентичність відіграє важливу роль у прийнятті рішень комбатантами про дотримання правових норм в умовах війни (E. Castano, D. Muñoz-Rojas, S. Čehajić-Clancy 2020) [28].

При поясненні механізмів формування мілітарної ідентичності використовується теорія ***культурного шоку***. В ситуації раптового занурення до незвичного, раніше невідомого культурного контексту, в якому колишній соціальний досвід не діє, людина зазвичай переживає стан дезорієнтації.

Переживши культурний шок, військовослужбовець проходить серію криз, що породжують новий буттєвий досвід, підсумком якого стає адаптація до нової культури [10]. Теорія культурного шоку докладно вивчена та підтверджена у дослідженнях мігрантів. Людина гостро відчуває погіршення пристосування після вступу в нову, чужу для неї культуру, але після досягнення умовного «дна» повільно адаптується та повертається до точки задовільного пристосування. Як тільки особа пристосувалася, вона може функціонувати в новій спільноті та робити внесок у її соціальну структуру.

Отже, на початку служби, стикаючись із новою для себе мілітарною культурою, новобранці переживають культурний шок, оскільки атрибути армійської культури (спільний спосіб життя, уніформа, привітання, військова дисципліна та ієрархія, культ зброї та войовничості) значно відрізняються від цивільної культури. Згодом новачки починають відчувати себе солдатами, підкоряються вимогам нової культури і формують відповідну мілітарну ідентичність (Батаева Є. В., Артеменко А. Б., 2018) [2].

В процесі адаптації новобранець розуміє, що звична для нього система світосприйняття є неефективною в армійському полі, тому її необхідно замінити на інші «базисні уявлення», прийняті в мілітарній культурі. Прискорити пристосування до армійських умов життя може чинник, який А. Б. Артеменко (2018) назвала «непереборністю безпосереднього оточення». Зіткнувшись з новою реальністю й груповими приписами, новобранець під тиском непереборності оточення трансформує світорозуміння і створює нову систему значень, доречну в цьому соціальному контексті. Його головне завдання – усвідомити себе як члена «Ми-спільноти», ідентифікуватися з армією або конкретною військовою групою, прийняти мілітарний культурний зразок як «схему орієнтації, що заслуговує на довіру» [1, с. 97].

Важливість соціальної ідентифікації з будь-якою зовнішньою системою (зокрема, військовою) проявляється в тому, що чим більше людина визначає себе в категоріях її членства, тим більше її установки і поведінка будуть регулюватися цими категоріями. Отже, чим більше військовослужбовець

визначає себе через категорію членства в збройних силах, тим більше його життєві установки та поведінка будуть регулюватися армійськими правилами, приписами і стандартами. Норвезькі вчені (Johansen R. B., Martinussen M., Kvilvang N., 2015) виявили пряму кореляцію між рівнем мілітарної ідентичності та професіоналізмом військовослужбовців. Високий рівень мілітарної ідентичності супроводжується професійною залученістю до вирішення бойових завдань, що у свою чергу, пов'язано з почуттям емоційної задоволеності від несення служби. Натомість низький рівень мілітарної ідентичності (що передбачає вираженість індивідуалізму), породжує рольові конфлікти, знижує задоволеність від виконуваної роботи, підвищує ймовірність професійного вигорання [35].

В працях американських психологів (Lancaster S. L., Kintzle S., Castro C. A., 2018) проаналізовано вплив мілітарної ідентичності на життєдіяльність ветеранів після завершення служби. Під час перебування в армії особистість підлягає суворому дисциплінарному примусу, обмеженню її автономності й самодостатності заради цінностей колективу. В результаті у військових формується почуття, що «їх тіло та розум повністю належать армії» [40]. Культ порядку, слухняності і колективізму допомагає нести службу, але після повернення до мирного життя він вступає в протиріччя з важливими аспектами цивільної ідентичності.

Участь у бойових операціях найсильніше стимулює формування мілітарної ідентичності. Тривале співіснування бійців в умовах смертельної небезпеки формує сильну взаємну прихильність, турботу один про одного, довіру і взаємозалежність, котра нагадує родинні зв'язки. Тому процес соціальної (ре)адаптації учасників бойових дій є більш складним. Зникнення звичної регламентації життя, жорсткого контролю командирів і підтримки побратимів, необхідність самостійно будувати своє життя сильно дезорієнтує ветеранів в перші місяці після демобілізації. Крім того, нерозуміння цивільними особами того, що пережили солдати на війні, змушує останніх докладати більше зусиль для збереження мілітарної ідентичності, що гальмує

звикання до цивільного життя. Відсутність звичного зовнішнього контролю і регламентації може призводити до соціальної відчуженості, яка у свою чергу посилює невдачі в адаптації та відчуження (Smith R. T., True G., 2014) [46].

Для опису труднощів реадаптації ветеранів після повернення з армії використовується термін «*зворотний культурний шок*» (reverse culture shock). Їм доводиться реанімувати колишні культурні цінності, моделі поведінки та компоненти Я-концепції, пристосовуючись до вимог цивільного суспільства [23, с. 63]. Д. Хоган запропонував чотирьох-стадійну модель зворотного культурного шоку: наївність чи заперечення; розчарування або негативізм; перспектива; реорганізація. У цьому процесі очікування того, що повторний перехід буде легким (стадія наївності) поступається місцем усвідомленню того, що повернення є проблематичним (стадія розчарування). Надалі з'являється почуття перспективи – людина усвідомлює ситуацію, що склалася, перш ніж перейти до більш реалістичних очікувань та цілей, які передбачають нову реорганізацію ідентичності та ресоціалізацію [цит. по 1].

У разі невдалого повернення до цивільного життя ветеран може відчувати відчуження від нової культури та бажання дистанціюватися від неї, так настає *стадія відкидання*. Крайнім випадком зриву адаптації після повернення можуть стати суїцидальні думки та дії – гранична відмова від пристосування до цивільного життя, котре сприймається як чуже, несправжнє. З даними американських вчених, кожного року близько 8 тисяч ветеранів помирають через самогубства, що складає 22 суїциди на день [43].

Британські дослідники (C.Brewin, R. Garnett, B. Andrews, 2011) вивчали вплив травматизації на психічне здоров'я ветеранів, які мали інвалідність або ПТСР. Результати показали, що сам по собі вплив травми не пов'язаний із жодним показником зміни особистості. Разом з тим, посттравматичний стресовий розлад асоціювався з негативним ставленням до світу (розчарування в людській природі, неприйняття цивільного життя) та зі зміненим сприйняттям себе. Було виявлено прямий зв'язок між суїцидальною поведінкою ветеранів та негативним сприйняттям світу. Почуття нерозуміння

з боку навколишніх, відсутність або дефіцит соціальної підтримки є чинниками ризику, які можуть призвести до зриву адаптації колишніх комбатантів. Окрім розчарування в людях, опитані говорили про відчуженість від суспільства. Єдиними, кому вони довіряли і до кого могли звернутися, залишалися товариші по службі. Багато ветеранів говорили про те, що суспільство не оцінило того, що вони зробили на війні, коли ризикували власним здоров'ям і життям. Особи з суїцидальними думками часто говорили про відчуття життєвої поразки та втрати смаку до життя [24]. Усе це треба враховувати в розробці програм психологічної реабілітації та соціальної підтримки ветеранів.

Згідно з *когнітивним підходом* Г. Тешфела і Дж. Тернера, якщо індивід оцінює власну групу позитивно, він буде відчувати задоволеність від статусу члена такої групи, отже знайде позитивну соціальну ідентичність. Негативна оцінка групи, навпаки, призводить до формування негативної ідентичності особистості [47]. Отже, коли військовослужбовець високо оцінює статус ЗСУ та пишається своєю приналежністю до армії, це сприяє розвитку позитивної мілітарної ідентичності. Якщо після повернення з армії, в результаті порівняння мілітарної та цивільної груп, ветеран негативно оцінить нове оточення, це може привести до зриву реадаптації. Якщо ж нові соціальні групи будуть оцінені позитивно і ветеран відчуває бажання набути членства в них, це стимулює позитивний процес ідентифікації з ними [1, с. 60].

Норвезькі психологи (R. B. Johansen et al., 2013; 2015) виділили чотири модуси мілітарної ідентичності, що відображають особливості військової служби в європейських збройних силах: ідеалістична, професійна, військова, індивідуалістична. Ідеалістична модель ідентичності ґрунтується на цінностях колективізму, патріотизму, альтруїзму, служіння Батьківщині. Основою професійної моделі є участь у міжнародних військових операціях, удосконалення бойових навичок, зміцнення командної згуртованості. Армійська модель передбачає прийняття військових практик як способу життя. Нарешті, індивідуалістична модель ідентичності передбачає пріоритет

особистих інтересів та сприйняття армії як засобу самореалізації і здійснення кар'єрної мобільності [35; 37]. Ця концепція демонструє різноманіття особистих та соціальних установок, що формують мілітарну ідентичність військовослужбовців в різних умовах.

Для оцінки мілітарної ідентичності А. Б. Артеменко та Є. В. Батаєва пропонують ряд показників: спрямованість ідентифікації, прихильність мілітарному досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії, лояльність до мілітарної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або професійної організації, емоційна прив'язаність, мотивація приходу в армію, екзистенційна оцінка військової служби. На основі вищезазначених критеріїв розрізняють три типи мілітарної ідентичності:

- *Стійка мілітарна ідентичність* є результатом соціальної та емоційної ідентифікації військовослужбовця із армійським персоналом й мілітарною культурою, що спричиняє демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію.

- *Ситуативна мілітарна ідентичність* характеризується змішаною формою ідентифікації як із армією, так і з іншими (цивільними) соціальними групами; кожна з цих форм може актуалізуватися залежно від ситуації.

- *Несформована мілітарна ідентичність* характеризується відсутністю або слабкою прихильністю до армійського досвіду [1].

Опитування ветеранів АТО показало, що стійка мілітарна ідентичність спостерігається більше ніж у третини опитаних та супроводжується погіршенням соціально-психологічної адаптації. Серед ветеранів із стійким типом мілітарної ідентичності 76 % слабо адаптувалися до цивільного життя: були незадоволені своїм працевлаштуванням і житлом; незадоволені ставленням суспільства; мали песимістичний настрій і слабке почуття приналежності. Дослідження підтвердило, що формуванню стійкого типу мілітарної ідентичності сприяють тривалість перебування в армії (більше року), молодий вік рекрутизації, добровільний вступ та ідеалістична мотивація служби, сімейний стан (відсутність родини і дітей), наявність

бойового досвіду та поранень (Bataeva E. V., Artemenko A. B., 2021) [21].

О. М. Кокун та співавтори (2023) розглядають мілітарну ідентичність як визначальний чинник реадаптації до цивільного життя комбатантів, котрі отримали важкі поранення, що стало причиною їх інвалідизації і вимушеного звільнення зі служби. Існують множинні контрасти між *мілітарною культурою*, якій притаманний культ сили, порядку, дисципліни, командного духу, й *цивільною культурою*, якій притаманні цінності свободи, творчості, самовираження. На транзит ідентичності впливає термін перебування індивіда у військовому формуванні. Довгий термін служби має більшу можливість привести до радикального розриву із власним біографічним минулим та відмови від колишньої ідентичності [10, с. 109].

При дослідженні проблем зворотного транзиту мілітарної ідентичності доцільно застосовувати феноменологічну концепцію «повернення додому» А. Шутца. Вчений звернув увагу на унікальність життєвої ситуації комбатанта: «Коли після повернення він буде говорити про неї – якщо взагалі заговорить – то побачить, що навіть люди, які симпатизують йому, не розуміють унікальності індивідуального досвіду, який зробив його іншою людиною» (Schuetz A., 1945) [45]. Через зміну світогляду комбатантам важко спілкуватися з колишніми друзями і навіть родичами, бо тепер їм чужі їхні інтереси. Вони почуваються «своїми» тільки у колі бойових товаришів.

Успішність реадаптації ветеранів до цивільного життя в значній мірі залежить від їхнього вміння транспонувати мілітарну ідентичність в новий контекст і визнати важливість відновлення рутинних повсякденних практик. Треба повернутися до мирної професії, наново призвичаїтись до мови, побутового комфорту, тілесних практик тощо, щоб повсякденність стала «непроблематичною». Можна виділити три основні шляхи й контексти ефективного пристосування ветеранів до цивільного середовища: а) транзит через вищу чи професійно-технічну освіту; б) транзит через сферу зайнятості; в) транзит через створення/підтримання соціальних контактів зі значущими іншими: членами родини та друзями [1; 8].

Ще одною перешкодою на шляху «повернення додому» є незатребуваність у цивільному середовищі набутих в армії умінь і навичок, та нездатність прийняти цивільні цінності автономного існування. У цивільному суспільстві ветеран не може, як раніше, слідувати авторитету або керівництву, він має обирати власні цілі та засоби їх досягнення. Нерідко він відчуває себе, немов «дитина без матері», гостро переживає свою непотрібність, незахищеність у новому соціальному контексті. Солдати, які повернулися з війни, часто сприймають цивільне життя як безглузде і порожнє. Вони стикаються з екзистенційними питаннями, пов'язаними з їхньою ідентичністю: «Хто я?», «Як жити далі?» [10].

В. Л. Зливков та С. О. Лукомська (2023) зауважили, що в умовах повномасштабного вторгнення криза ідентичності характерна не тільки для військових, але й для усього українського суспільства. Вчені спираються на поняття «невидимих ран», отриманих унаслідок непрямого впливу бойових дій (підрив Каховської ГЕС, руйнування Маріуполя, звірств у Бучі тощо). Невидима рана – це когнітивний, емоційний і поведінковий стан, який може бути пов'язаний із психологічною травмою, сильним стресом або важкими життєвими подіями. Це не депресія, ПТСР чи інший розлад, а переважно хронічний стан, який все більше виявляється в умовах війни [10, с. 30].

Під час війни діти та дорослі зазнають впливу численної кількості травмівних подій, а отже, їхній стан зумовлюється хронічними множинними психологічними травмами, які впливають як на посттравмівне відновлення, так і на мілітарну ідентичність. Опитування студентів, що евакуювалися з тимчасово окупованих територій, продемонструвало сформованість стійкої мілітарної ідентичності у 26% чоловіків і 14 % жінок; ситуативна мілітарна ідентичність була властива ще 31 % чоловіків та 59 % жінок. Мілітарна ідентичність цивільних виявляється в суспільному визнанні цінності військової служби, спілкуванні з військовими та значущості особистої долученості до ЗСУ (як на фронті, так і шляхом волонтерської діяльності). Виявлено, що посттравматичне зростання цивільних прямо пов'язане зі

стійкою мілітарною ідентичністю, натомість виразність травмівного досвіду частіше зумовлює несформовану мілітарну ідентичність. Зі стійкою мілітарною ідентичністю також негативно корелюють прояви ПТСР [10].

Отже, мілітарна ідентичність є результатом соціальної ідентифікації особистості з армією чи військовими групами, інтерналізації цінностей та норм, прийнятих в мілітарному полі. Це поняття важливе для розуміння проблем адаптації та реадаптації військових.

Висновки до І розділу

Я-концепція – це складний динамічний образ, що включає сукупність суб'єктивних уявлень людини про себе та переживання, обумовлені цими уявленнями. Вона формується впродовж всього життя особистості під впливом соціального оточення та індивідуального досвіду, насамперед у системі дитячо-батьківських стосунків. Будучи сформованою, Я-концепція складає основу саморегуляції, на базі якої особистість вибудовує свої стосунки з навколишнім світом.

Важливим аспектом Я-концепції особистості є ідентичність – твердо засвоєний образ себе, що передбачає почуття внутрішньої цілісності і самототожності особистості, а також її тотожності до соціального оточення та середовища існування. Для військовослужбовців характерне формування мілітарної ідентичності – результат соціальної ідентифікації особистості з армією чи військовими групами, інтерналізації відповідних цінностей та норм поведінки. З одного боку, це особистісне новоутворення допомагає адаптуватися до умов несення служби та ефективно виконувати бойові завдання. З іншого боку, при поверненні до цивільного життя стійка мілітарна ідентичність може заважати реадаптації.

Сформовані Я-концепція, ідентичність та сприйняття світу дорослої особистості можуть суттєво змінюватися після пережитих психологічних травм.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОСПРИЙМАННЯ ТА Я-КОНЦЕПЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

2.1. Організація емпіричного дослідження

Головне завдання емпіричного етапу дослідницької роботи полягало у вимірюванні параметрів Я-концепції та світогляду, які можуть змінюватись під впливом військової служби та участі у воєнних діях. Дослідження було спрямоване на перевірку двох припущень:

а) інтенсивність бойового досвіду прямо пов’язана з розвитком мілітарної ідентичності;

б) участь у бойових діях є джерелом психологічної травматизації, що проявляється у зміні базових установок та самосприйняття військових; ці зміни можуть мати як негативну, так і позитивну спрямованість.

Відповідно до завдань дослідження та сформульованих припущень була розроблена спеціальна анкета та підібрані методики психологічної діагностики:

1) Шкала інтенсивності бойового досвіду (Combat Exposure Scale) в перекладі О. С. Колесниченко [13];

2) Опитувальник скринінгу посттравматичного стресового розладу ОС ПТСР, розроблений О. А. Бліновим (2018) [3].

3) Шкала мілітарної ідентичності WIS (Warrior Identity Scale), адаптована А. Б. Артеменко (2018) [1];

4) Методика дослідження самоідентифікації та самооцінки «Хто Я?» (Twenty Statement Attitude Test) М. Куна та Т. Мак-Партленда [38];

5) Шкала самооцінки М. Розенберга RSES (Rosenberg self-esteem scale);

6) Шкала базисних переконань WAS (World assumptions scale, Р. Янов-Бульман, адаптована без стандартизації О. О. Кравцовою, 2000);

7) Опитувальник посттравматичного зростання (Post Traumatic Growth Inventory) Р. Тадеші та Л. Калхауна, адаптований Д. С. Зубовським [ ].

Бланки методик та приклад їх заповнення представлені у додатку А.

До дослідження були залучені пацієнти військового госпіталю та їх відвідувачі – військовослужбовці. Вибірку склали 30 чоловіків віком від 20 до 44 років (середній вік 30,55 років) з терміном військової служби від 3 місяців до 10 років. Всі вони брали участь у бойових діях під час повномасштабного вторгнення, термін перебування на передовій склав від 1 місяця до 8 років (професійні військові). Детально характеристики вибірки описані в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Соціально-демографічні характеристики вибірки

Ознака	Кількість	% частка
Стать: чоловік	30	100
Освіта:		
вища	13	43,33
незакінчена вища	1	3,33
середня	16	53,33
Сімейний стан:		
одружений	14	46,67
у постійних стосунках	3	10,00
розлучений	4	13,33
самотній, не перебуває у стосунках	11	36,67
Наявність дітей:		
так	15	50,00
ні	15	50,00
Інвалідизація, травматизація:		
контузія	10	33,33
поранення легкої та середньої важкості	10	33,33
важкі поранення	15	50,00
немає	4	13,33
Термін військової служби:		
до 10 місяців	6	20,00
11-20 місяців	11	36,67
21-30 місяців	7	23,33
більше 30 місяців	6	20,00

Половина учасників дослідження (15 осіб) отримали інвалідність внаслідок участі в бойових діях. Вони мають важкі поранення, що призвели до інвалідизації: втрата верхніх та нижніх кінцівок, перелом тазу, невідновні травми хребта та суглобів тощо. Третина респондентів відзначили поряд із цим також більш легкі травми (контузія, кульові поранення), у більшості випадків вони є численними та неоднократними.

Опитування відбувалося у квітні 2024 року. Воно проходило у лікарняних палатах і тривало 30-40 хвилин. Респондентам видавалися паперові бланки (див. додаток А). Дослідниця повідомляла мету наукової роботи та отримувала усну згоду учасників. Анкета заповнювалась військовослужбовцями самостійно за допомогою наданих письмових інструкцій, без присутності психолога. В чотирьох випадках, коли респонденти не могли писати через поранення кінцівок, бланки заповнювались дослідницею під диктовку респондента.

Отримані результати переносилися в таблиці Excel, оброблялись за допомогою вбудованих формул та пакету статистичного аналізу. Розраховані описові статистики по кожному показнику, при наявності відповідних тестових норм респонденти розподілені відповідно рівню вираженості ознаки (кількість та відсоткова частка у вибірці). Відповіді за методикою «Хто Я» оброблені шляхом контент-аналізу, окремо підраховано % частку самоописів, що свідчать про формування мілітарної та проблемної ідентичності військових. Для вивчення зв’язків між кількісними змінними розраховано коефіцієнти кореляції Пірсона.

2.2. Аналіз результатів опитування

2.2.1. Інтенсивність бойового досвіду

Використана методологія оцінки бойової психологічної травматизації розроблена спеціалістами науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України. Процедура основана на широкому

тлумаченні поняття «бойова психічна травма» як соціальної ситуації, в якій відбувається розвиток особистості військовослужбовця.

Шкала оцінювання інтенсивності бойового досвіду в перекладі О. С. Колесниченко (2018) містить 7 запитань стосовно важких ситуацій, що впливають на розвиток і функціонування особистості військовослужбовця, який бере участь у бойових діях: «Скільки місяців ви перебували в зоні обстрілу з боку противника?», «Скільки людей у вашому підрозділі було вбито, поранено або пропало без вісті під час воєнних дій?» і т.ін. До кожного питання пропонується 3 або 4 варіанти відповіді, що відображують інтенсивність бойового досвіду (оцінюються від 0 до 3 або 4 балів). Максимально за шкалою можна отримати 27 балів [13].

У вибірці були отримані оцінки від 1 до 27 балів. Середній показник інтенсивності бойового досвіду склав 17,40 балів при стандартному відхиленні 8,09 (див. додаток Б). Ці дані мають допоміжний характер та будуть використані на наступних етапах аналізу для з'ясування чинників, що викликають зміни особистості військовослужбовців.

Результати учасників відображені на рис. 2.1. Помітно, що опитані мають переважно середні або високі оцінки, лише у 6 учасників (20 % вибірки) інтенсивність бойового досвіду має відносно низьку інтенсивність.

Рис. 2.1. Результати вимірювання інтенсивності бойового досвіду у вибірці 30 військовослужбовців

Для отримання додаткової інформації про травмівні та небезпечні події під час несення військової служби було поставлене наступне питання: «*Що із зазначеного нижче переліку, якщо таке є, описує те, чого Ви зазнали під час бойових дій*»:

- дислокація в спостережному пункті на передовій (відповідь «так» надали 21 чоловіків, тобто 70,0 % вибірки);

- перебування під прямим вогнем ворога (вогнепальна зброя, артилерія, ракети або міномети) – ствердно відповіли 19 осіб, тобто 63,3 % опитаних;

- траплялися міни або міни-пастки під час дозору або в місці несення служби (16 осіб або 53,3 % вибірки);

- підрозділ був обстріляний снайперським вогнем (70 % опитаних);

- підрозділ потрапляв в засідку (70 % опитаних);

- потрапляв під авіаційні удари (70 % опитаних);

- потрапляв під обстріл забороненими видами зброї (вакуумні бомби, снаряди з фосфором, іншими хімічними речовинами, касетні снаряди тощо) – відзначили 18 осіб, що складає 60 % вибірки.

- інші потенційно травмівні події – троє осіб відзначили різноманітні випадки, внаслідок яких вони отримали поранення.

Серед учасників 13 осіб (43,3 % вибірки) відзначили в анкетах відразу 6-8 пунктів з переліку, що свідчить про насиченість військової служби небезпечними та потенційно травмівними епізодами.

Отримані результати демонструють, що внаслідок участі в бойових діях більшість учасників багаторазово переживають події, що можуть призвести до фізичного та психологічного травмування. Раніше в дослідженні О. С. Колесниченко (2018) було показано, що травматичні ситуації бойового досвіду сприймаються військовослужбовцями як такі, що розривають лінію власного життя та призводять до дезорієнтації [13]. Тож слід очікувати визначального впливу таких подій на психічні стани, Я-концепцію та світосприймання військових.

2.2.2. Симптоми посттравматичного стресового розладу

Скринінговий опитувальник посттравматичного стресового розладу (ОС ПТСР) був розроблений українським вченим О. А. Бліновим спеціально для ситуації довготривалого воєнного конфлікту, що негативно позначається на психічному здоров'ї як військових, так і цивільних осіб. Від дозволяє охопити значну кількість осіб в умовах обмеженого часу. Верифікація опитувальника на вибірці військових підтвердила його ефективність [3].

Інструмент складається з 7 питань з варіантами відповідей «так» або «ні». Наявність трьох позитивних відповідей потребує поглибленого обстеження військовослужбовця на предмет можливого діагнозу; 4 та більше позитивних відповідей вказують на наявність ПТСР

Середній бал у вибірці склав 4,57 при стандартному відхиленні 1,81. Описові статистики наведені у додатку 2, частотний розподіл відповідей представлений в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Частота ствердних відповідей на окремі питання скринінгу ПТСР у вибірці поранених учасників бойових дій (30 осіб)

Зміст питання	Відповіді «Так»	
	N	%
Ваша діяльність проходила в умовах загрози для життя?	26	86,67
Ви швидко реагуєте на різкі звуки, що нагадують травматичні події минулого?	16	53,33
Ви відчуваєте відчуженість до інших людей?	21	70,00
Вам достатньо невеличкої дрібниці? щоб почати гніватися?	15	50,00
Ви намагаєтеся уникати спогадів про травматичні події?	20	66,67
Ви відчуваєте провину за деякі речі що робили раніше?	17	56,67
Ви маєте проблеми зі сном?	22	73,33

Отримані емпіричні дані свідчать про поширеність симптоматики ПТСР серед учасників бойових дій. Стосовно кожного пункту методики отримано

від 50 до 86,7 % ствердних відповідей. Найбільш поширеними симптомами виявились проблеми зі сном (труднощі засинання, часте прокидання, кошмарні сни) – їх відзначили 73,3 % опитаних. Почуття відчуженості від інших людей відзначили 70,0 % військових, уникання спогадів про травматичні події - 66,7 %.

Відповідно до сумарної оцінки методики лише у 5 осіб було нараховано 1-2 бали, що свідчить про відсутність симптоматики посттравматичного стресового розладу. Дві особи мали проміжний показник 3 бали, що вказує на необхідність додаткового обстеження. Переважна більшість учасників (загалом 70 %) мають виражені симптоми ПТСР, причому у третини вони представлені максимально (10 осіб або 33,3 % вибірки) – див. рис. 2.2.

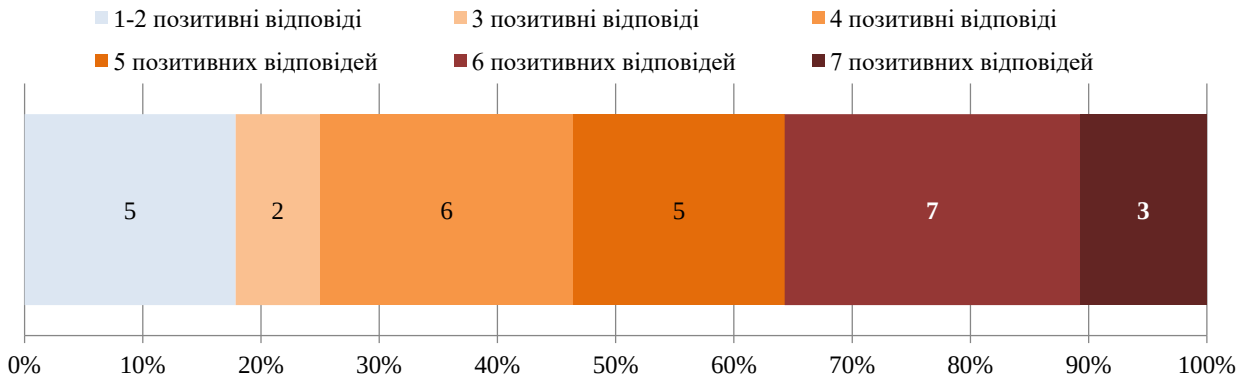

Рис. 2.2. Кількість учасників відповідно до вираженості симптоматики ПТСР.

Результати скринінгу ПТСР мають прямі міцні кореляції з показником інтенсивності бойового досвіду ($r=0,510$ при $p\leq0,01$) та сумарною кількістю пережитих респондентами небезпек ($r=0,508$ при $p\leq0,01$). Цей підтверджує масштабні та довготривалі негативні наслідки, що має вплив бойової травматизації на особистість.

2.2.3. Мілітарна ідентичність учасників бойових дій

Для дослідження змін особистісної ідентичності військовослужбовців під впливом участі у бойових діях використано *Шкалу мілітарної ідентичності* WIS (Warrior Identity Scale). Вона розроблена американськими

дослідниками Ст. Ланкастером та колегами (S. L. Lancaster, R. P. Hart, 2015; S. L. Lancaster,S. Kintzle, C. A. Castro, 2018) для опитування ветеранів, тобто вже демобілізованих військових. Проведені дослідження показали сильний вплив мілітарної ідентичності на різні аспекти функціонування особистості, на адаптацію після звільнення й інші показники психосоціального здоров'я [38; 40]. Методика була перекладена українською мовою в дисертації А. Б. Артеменко (2018) [1], наразі активно застосовується українськими фахівцями в роботі з військовими та цивільними.

Шкала містить 28 пунктів з варіантами відповіді від 1 (повністю незгоден) до 5 балів (повністю згоден). Питання розподілені за 7 субшкалами, що представляють мілітарну ідентичність як багатовимірне особистісне утворення:

1. Шкала «Пізнання ідентичності» (Identity exploration) містить 3 пункти, до прикладу: «Я часто говорив з іншими людьми, щоб більше дізнатися про військових (або ветеранів)», «Я часто вчиняв дії, які могли б мені допомогти краще зрозуміти зміст військової служби».

2. Шкала «Залученість» (Identity commitment) містить 3 прямі пункти, до прикладу: «Я маю сильне почуття приналежності до армії».

3. Шкала 3 «Ставлення суспільства до військових» (Public regard for the military) містить 4 пункти, до прикладу: «В цілому, інші люди поважають ветеранів і військовослужбовців», «Суспільство відноситься до ветеранів як до коштовного активу».

4. Шкала 4 «Особисте ставлення до армії» (Private regard for the military) містить 7 прямих та зворотних питань, до прикладу «Я почуваю себе добре на військовій службі», «Я вважаю, що ветерани внесли значний вклад в розвиток нашої країни/світу», «Я часто шкодую, що служу в армії».

5. Шкала 5 «Значимість військової служби» (Military centrality) містить 3 пункти, що відображають центральну роль армійського досвіду в Я-концепції, до прикладу «В цілому, бути ветераном – важлива частина мого Я-образу», «Служба в армії мало впливає на моє уявлення, ким я є».

6. Шкала 6 «Сприйняття армії як сім'ї» (Military as family) містить 3 питання, до прикладу: «Я сумую за моїми бойовими друзями».

7. Шкала 7 «Зв'язки з військовими» (Military connection) містить 4 прямі та обернені питання: «Я ніколи не відчував себе емоційно пов'язаним з моєю військовою частиною», «Моя доля і майбутнє пов'язані з ветеранами».

Оскільки субшкали містять різну кількість питань, ми розраховували середню оцінку за кожним параметром (сума балів, розділена на кількість пунктів у шкалі), що дозволило будувати та порівнювати профілі сформованості мілітарної ідентичності респондентів.

Описові статистики вибірки представлені у додатку Б і таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Середні показники сформованості різних аспектів мілітарної ідентичності у військовослужбовців – учасників бойових дій

	Середнє (M)	Стандарт. відхилення (SD)	Мінімум	Максимум
Пізнання ідентичності	3,69	1,14	1,00	5,00
Залученість	3,31	0,93	2,00	5,00
Суспільне ставлення до військових	2,88	0,79	1,00	4,20
Особисте ставлення до армії	3,39	0,64	2,33	4,83
Значимість військової служби	3,11	0,71	1,50	4,50
Сприйняття армії як родини	3,36	0,98	1,00	5,00
Зв'язки з військовими	3,35	0,75	1,25	5,00

Судячи з середніх показників та розмаху даних вибірки, найбільш вираженим елементом формування мілітарної ідентичності є зусилля, докладені до розуміння військової служби, пізнання її змісту, а також залученість – почуття приналежності до армійської спільноти. Загалом, усі компоненти мілітарної ідентичності військовослужбовців – учасників бойових дій представлені на достатньо високому рівні (приблизно 3,1-3,7 балів із 5 можливих).

В найменшій мірі був оцінений компонент «суспільне ставлення до військових» (середній показник вибірки 2,88). Опитані недостатньо

відчувають, що інші люди сприймають їх позитивно, поважають і цінують внесок військових у життя суспільства. Зокрема, поранені комбатанти не відчувають, що про ветеранів належно дбають – за цим пунктом отримані найнижчі оцінки серед усіх питань методики (середній бал 2,58 за 5-бальною шкалою). Це потребує посиленої уваги до проблем соціального захисту, медичного обслуговування, психологічної та фізичної реабілітації учасників бойових дій.

2.2.4. Самоопис Я-концепції

Методика «Хто Я» (Twenty Statement Attitude Test) являє собою самоопис з відкритою формою відповідей – це один із найстаріших та найбільш популярних інструментів для дослідження самоідентифікації. Вона була створена американськими вченими М. Куном та Т. Мак-Партлендом в 1954 р. для вимірювання «самості» – набору установок та позицій особистості відносно себе [3]. Респондентам було поставлене завдання: «*Ви бачите 20 пронумерованих порожніх рядків. У кожному з них напишіть відповідь на просте питання «Хто Я?». Просто дайте 20 різних відповідей на це питання. Якщо буде важко, запитайте себе «Який Я?». Розташовуйте відповіді в тому порядку, в якому вони виникають, можна не дбати про їх логічність або важливість*». Отримані результати оброблялися шляхом контент-аналізу. Були виділені категорії змісту (соціальної, персональної, мілітарної та проблемної ідентичності військових), після чого розрахована відсоткова частка кожної категорії відносно загальної кількості відповідей.

За десятиліття існування методу дослідники запропонували різноманітні схеми та критерії проведення такого аналізу. Зазвичай розділяють категорії соціальної та особистісної ідентичності: сімейний статус, соціальні групи (гендерні, національні, політичні, релігійні тощо), професія, фізичні риси, світоглядна позиція, інтереси та бажання, тощо. Наприклад, О. Ю. Кухарук (2020) та Л. Д. Чикур (2023) запропонували алгоритми аналізу національної ідентичності на основі методики «Хто Я?» [14; 20].

В основу аналізу даних за методикою покладено теорію рольової поведінки. Спосіб самосприйняття людини як носія певних соціальних ролей прямо відображений у відповідях – самоописах респондентів. Оскільки людина зазвичай усвідомлює й відображує власні індивідуально-психологічні характеристики, методика охоплює не тільки соціальні рольові позиції, а й усі аспекти уявлень про власне «Я» [38].

Загалом 30 учасників дали 586 відповідей на питання «Хто Я?». На основі отриманих даних було виділено декілька категорій та підкатегорій соціальної ідентичності – вони відображені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати контент-аналізу результатів методики «Хто Я?» у вибірці 30 військовослужбовців (соціальна ідентичність)

Категорія змісту та її деталізація	Кількість	% частка
Сімейні ролі: - син (9), любий син, - батько (11), папа, щасливий батько, - чоловік (5), муж, - онук (3), брат (2), племінник (2), дідусь, - хресний (2), кум, - не одружений (2), сирота.	43	7,34
Національна та громадянська ідентичність: - патріот (10), українець (9), громадянин України (3), - одесит (2).	24	4,10
Людина (15), індивідуальність, особистість.	17	2,90
Статева ідентичність: хлопець (5), чоловік (5), мужик (3), козак (3).	16	2,73
Професійна ідентичність: - водій (3), кухар (2), тренер, кінолог, у минулому вчитель, інструктор, - роботяга, трудяга, працелюбний.	12	2,05
Захоплення та хобі: гітарист, піаніст, музикант (2), тиктокер, репер, киноман, блогер, співак (2), художник, спортсмен.	12	2,05
Релігійна ідентичність: християнин (2), вірянин (2)	4	0,68
Вікова ідентичність: молодий (4)	4	0,68
Військова ідентичність		
військовий (8), захисник (8), воїн (7), солдат (4), воєнний (2), мобілізований, зброєносець	31	5,29
Військова спеціальність або звання: снайпер (2), артилерист (2); рядовий (2), командир (2), сержант	9	1,53
Військове товариство: друг (5), побратим (3), товариш, думаю про особовий склад.	11	1,88
Герой: герой (5), герой України (2)	7	1,17

Відповідно до предмету нашого дослідження найбільший інтерес представляє категорія мілітарної ідентичності. Вона представлена досить значною кількістю відповідей – загалом 58. В кожному бланку подібні відповіді зустрічаються від 0 до 5 разів. Як правило, учасники бойових дій описують себе нейтрально «військовий» або вказують конкретну військову спеціальність чи звання. Разом з тим, часто зустрічаються характеристики, що містять позитивний сенс «воїн», «захисник», «герой». Стосовно кожного учасника була підсумована кількість таких відповідей, ця категорія названа ***позитивна мілітарна ідентичність.***

Перераховані ознаки носять прямий, безпосередній характер, що свідчить про зрозумілу і прийняту частину власної особистості. Важливе значення має порядок їх написання: на початку переліку, в його середині або наприкінці. Вважається, що позиція серед 20 вільних самоописів свідчить про актуальність відповідної категорії в самосвідомості людини – чим ближче до початку, тим більше значимість та ступінь усвідомленості категорії ідентичності [20]. Відповіді, що містять вказівки на позитивну мілітарну ідентичність, найчастіше зустрічаються в перших позиціях переліку – рис. 2.3.

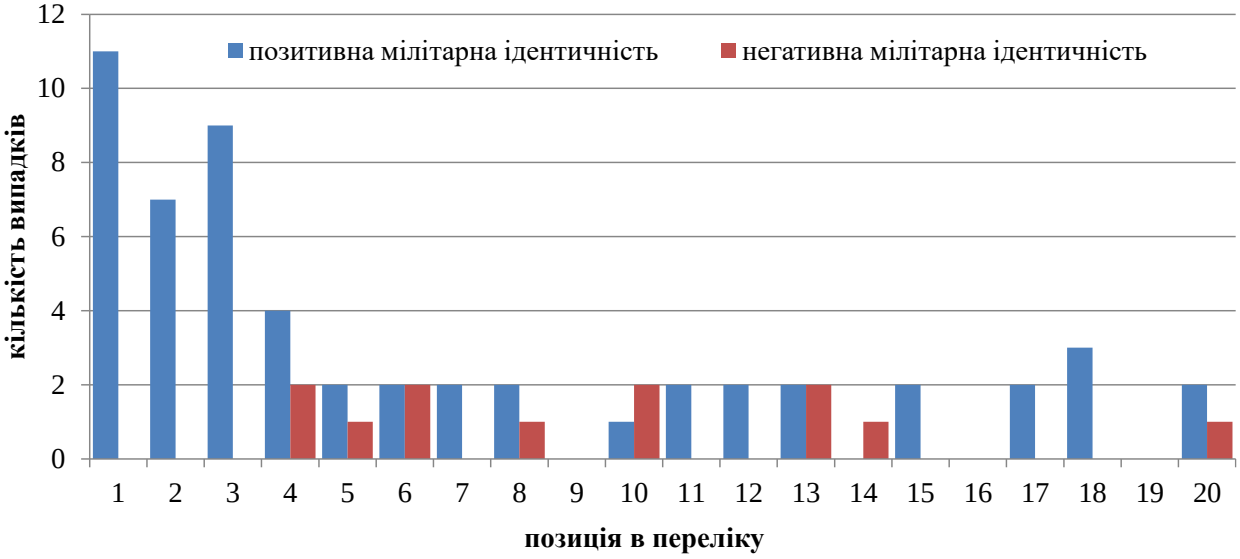

Рис. 2.3. Позиція категорії «мілітарна ідентичність» в переліку вільних самоописів військовослужбовців (30 осіб)

Отримані результати підтверджують міркування А. Б. Артемової, яка відзначила багатовимірність поняття «мілітарна ідентичність». В якості її маркерів можна розглядати різноманітні формулювання, такі як «Я – військовослужбовець», «Я – захисник батьківщини», «Я – доброволець», «Я – призовник», «Я – артилерист», «Я – командир» тощо [1, с. 73].

Разом з тим, було виявлено досить значну кількість відповідей, які відображають формування ***проблемної ідентичності***. Їх можна розділити на чотири змістові групи:

1) *Деструктивна агресивність* була виражена:

а) іменниками «вбивця» (3), «ворог» (2), «агресор», «хижак»;

б) прикметниками, що відображають негативну емоційність людини: злий (3), жорстокий (3), агресивний (2), гнівний, розлючений, психований;

в) описовою характеристикою: «хочу помститися».

Загалом респонденти дали 19 таких відповідей, що складає 3,24 % від усього масиву зібраних даних.

2) *Неспроможність* була представлена у 9 відповідях (1,53 %), вона виражена в категоріях поранення (хворий (2), інвалід (2), травмований) або слабкості (розгублений, втомлений, слабкий, безсильний).

3) *Відчуженість* представлена такими самоописами: кинутий (3), покинутий (2), самотній (2), без підтримки, загублений, непотрібний. Виявлено 10 таких відповідей, що складає 1,71 % від загальної кількості.

3) В 7 випадках (1,19 %) учасники дослідження назвали власні *негативні звички та характеристики*: ігроман (3), хуліган, наркоман, біосміття, курю. Особливої уваги потребує категорія «ігроман», що відображає поширену проблему серед військових на фронті.

Без сумніву, ці випадки відображають наслідки участі у бойових діях та можуть розглядатися як ознаки психологічного травмування або приклади формування ***негативної мілітарної ідентичності***.

Найбільш численними та різноманітними є категорії відповідей, що представляють особистісну ідентичність учасників – табл. 2.5. Звертає на

себе увагу поширеність описів, які містять стереотипні чоловічі якості: сила, мужність, сміливість і т.ін. Ми вважаємо, що такі самоописи характерні саме для військових, котрі реально підтвердили ці якості своєю участю у бойових діях. Проте для точних висновків треба порівняти дані з аналогічними результатами цивільної популяції.

Таблиця 2.5

Результати контент-аналізу результатів методики «Хто Я?» у вибірці 30 військовослужбовців (особиста ідентичність)

Категорія змісту та її деталізація	Кількість	% частка
«Чоловічі» якості: - сміливий (11), відчайдушний (3), хоробрий (2), відважний (2), мужній, безстрашний (2), безрозсудний - сильний (13), сила, сильна людина, крутий (2)	39	6,65
Життєстійкість: - стійкий (5), гнучкий, живучий, винесливий, живий, - гідний щоб жити, маю право на життя.	11	1,88
Комунікативні якості: - добрий (8), завжди допоможу, - лідер (5), - товариський (4), дружній (2), доброзичливий (2), балакучий (2), дружелюбний, комунікабельний, - милий (2), душевний, розуміючий, не злопам'ятний - справедливий (4), чесний (2), ввічливий, - щедрий (6), не жадний (3), - різкий, важкий, складний (2), замкнений, грубий, - злопам'ятний, образливий, - сором'язливий, довірливий.	57	9,73
Партнерські стосунки: люблячий (3), пристрасний (2), відданий, вірний, дбайливий, турботливий, закоханий	10	1,71
Інтелектуальні якості та здібності: - уважний (4), зосереджений (2), зібраний, пильний, - розумний (8), винахідливий (2), вигадливий, кмітливий (2), стратег, начитаний, світлий, мудрий, задумливий, - цікавий (3), талановитий (2), талант, геній, яскравий, - веселий (7), смішний (2), дотепний (2), кумедний, гуморист.	48	8,19
Фізичні якості: - гарний (11), красивий (9), привабливий, чарівний, - худий (2), високий, великий, велетень, важкий, лисий, - підкачаний, атлет, спортик, спортивний, - здоровий (2), активний, поранений.	37	6,31
Вольові якості: відповідальний (9), цілеспрямований (5), дисциплінований (4), пунктуальний (3), стриманий (3), вольовий (2), терплячий (2), організований, чіткий, наполегливий.	31	5,29
Характеристики емоційності: - щасливий (6), радісний, оптиміст, позитивний, - спокійний (2), стабільний, - запальний (5), нетерплячий (2), норовливий, нестриманий,	27	4,61

Категорія змісту та її деталізація	Кількість	% частка
- чутливий (2), емоційний, темпераментний, - депресивний, сумний.		
Охайність: охайний (6), акуратний (2), чистий, люблю порядок.	10	1,71
Відчуття себе в соціумі: - кинутий (3), покинутий (2), самотній (2), без підтримки, загублений, непотрібний; - важливий (4), потрібний (3), потрібна людина, - любимий, любий (2), коханий (2), бажаний, кохана людина, разом із сім'єю, роблю щось для людей, думаю не тільки про себе, гарний компаньон, - не такий як усі, неординарний, неповторний.	 10 22	 1,71 3,75
Відчуття себе у світі: щасливчик, частинка світу, творець майбутнього, вірю в майбутнє, гарна людина, прагну справедливості, гідний кращого життя, удачлива людина.	8	1,36
Щирість: щирий (3), справжній (2), прямий, щира людина, сам собі на розумі.	8	1,36
Компетенції: вмілий (2), вправний, досвідчений, швидкий (2), влучний.	7	1,19
Самооцінка: класний (3), кращий, невисокої думки про себе, роблю все правильно.	6	1,02
Досягнення: чемпіон, заможний, досягаю цілей, гордість, молодець, успішний	6	1,02
Різне: адекватний, культурний, економний, різний, різноманітний, кіт, натураліст, транжира, бешкетник, інтриган, пушка, правий, можу копати, приклад, думаю тільки про себе, невідомий, прагну перемоги, бажаю миру, мрійник, романтик.	20	3,41

На основі отриманих результатів за методикою «Хто Я» можна зробити деякі загальні висновки про особливості ідентичності військових. Учасники бойових дій відзначаються високим рівнем відчуття патріотизму та почуття обов'язку перед країною. Численні згадки про військові звання та ролі (воїн, захисник, снайпер) свідчать про те, що служба у війську є важливою складовою ідентичності багатьох респондентів.

Серед особистісних якостей, які найчастіше згадуються, можна виділити позитивні риси, обумовлені службою в армії – сила, сміливість, відповідальність, охайність та дисципліна. Військові часто описують себе як привабливих особистостей – гарних, добрих, розумних та веселих.

Слід відзначити певну суперечливість відповідей на питання методики «Хто Я?»: в одному бланку можна зустріти такі характеристики як «хижак» та «доброзичливий», «жорстокий» та «справедливий», «захисник» та

«вбивця», «потрібний» та «біосміття», «бажаю миру» та «хочу помститися» (всі ці слова були прописані поруч один з одним). Ця особливість потребує додаткового дослідження та пояснення.

2.2.5. Самооцінка в структурі Я-концепції військових

Для вимірювання самооцінки військовослужбовців було використано Шкалу самооцінки М. Розенберга, розроблену в 1965 р. Даних про її адаптацію в Україні немає, але наразі це один з найбільш відомих, надійних та достовірних інструментів для вимірювання самооцінки у світі. Завдяки зручності та економічності вона активно використовується в наукових дослідженнях.

Методика складається з 10 тверджень зі шкалою відповідей від 0 «повністю не згоден» до 4 «повністю згоден». П'ять пунктів призначені для вимірювання позитивних почуттів стосовно себе, до прикладу: «Загалом я задоволений собою», «Вважаю, я гідна та цінна людина, нарівні з іншими» (шкала самоцінності). Інші п'ять тверджень вимірюють негативне ставлення особистості до самої себе: «Здається, мені нічим пишатися», «Іноді я почуваюся нікчемою» (шкала самозневаги). Підсумковий показник методики відображає глобальну самооцінку особистості; він може складати від 0 до 40 балів, оцінка менше 15 б. вказує на проблемно низьке почуття самоповаги.

В результаті проведеного опитування у вибірці були отримані такі дані:

Таблиця 2.6

Описові статистики за Шкалою самооцінки Розенберга у вибірці військовослужбовців – учасників бойових дій

	Середнє (M)	Стандарт. відхилення (SD)	Мінімум	Максимум
Самоцінність	14,53	4,22	5	20
Самозневага	9,33	4,62	1	19
Загальна самооцінка	25,20	8,09	7	39

Показник менше 15 балів, що свідчить про проблемно низьку самооцінку та негативне самоставлення, виявлений у 4 респондентів.

Серед окремих тверджень методики найвищі оцінки отримали пункти «Відчуваю, що маю багато гарних якостей» (середня оцінка 3,0 балів з 4 максимально можливих), «Загалом я задоволений собою» (2,97) та «Я позитивно ставлюся до себе» (2,97).

Таким чином, негативних порушень самооцінки та почуття самоцінності військових – учасників бойових дій у дослідженні не виявлено.

2.2.6. Ознаки психологічної травматизації та посттравматичного зростання учасників бойових дій

Шкала базових переконань Р.Яноф-Бульман розроблена на основі когнітивної концепції базових уявлень особистості. Її головне положення – те, що здорова людина має імпліцитне почуття безпеки, засноване на трьох категоріях переконань, які складають ядро її суб'єктивного світу: переконання в доброзичливості та справедливості навколишнього світу, в тому, що людям загалом можна довіряти, переконання у цінності та значимості власного «Я».

Базові переконання особистості, які забезпечують ілюзію безпечного існування, руйнуються під впливом пережитих травматичних подій. Екстремальний досвід суперечить сформованій картині безпечного, доброзичливого та справедливого світу, отже його осмислення викликає важкі, тривалі психологічні наслідки. Почуття вразливості, безпорадності, втрати контролю над власним життям може зберігатися ще довгий час після пережитої травматизації. Отже, базові уявлення індивіда відносно самого себе та відносно навколишнього світу можуть суттєво відрізнятися в осіб, що пережили травматичну подію.

Методика діагностики базових переконань Р. Янов-Бульман була адаптована О. О. Кравцовою без проведення стандартизації даних [35]. Вона

містить 36 тверджень з варіантами відповідей від 1 «цілком не згоден» до 7 «цілком згоден», на основі яких виділяються наступні базові переконання:

1) доброзичливість світу («Хороші речі трапляються в цьому світі значно частіше, ніж погані», «У світі більше добра, ніж зла»),

2) доброзичливість людей («Люди від природи байдужі та жорстокі істоти», «Люди здебільшого доброзичливі та готові прийти на допомогу»),

3) справедливість світу («Гідних та порядних людей біда зазвичай обходить стороною», «У цьому світі кожен отримує те, на що заслуговує»),

4) контрольованість світу («Власними вчинками ми можемо запобігти тому, щоб з нами сталося щось погане»),

5) випадковість як принцип розподілу подій, що відбуваються («Життя переповнене невизначеністю – надто багато залежить від випадку»),

6) цінність власного «Я» («Я часто думаю, що в мені немає нічого хорошого», «Я дуже задоволений тим, якою людиною я є»),

7) ступінь власного контроля над подіями («Зазвичай я вчиняю таким чином, щоб отримані результати були максимально корисні для мене»),

8) ступінь власної удачі («Загалом я удачлива людина», «Коли я думаю про свою долю, вважаю, що мені дуже пощастило»).

До кожної з восьми шкал відносяться 4 твердження; підсумкова оцінка за шкалою визначається середнім арифметичним балом. У нормі (при відсутності досвіду травматизації) показники за всіма шкалами мають бути вище середини, тобто не менше 3,5 балів. Якщо оцінки за певною шкалою у людини сильно занижені, це свідчить про потребу у психологічній підтримці.

Середні тенденції та розмах даних вибірки наведені у таблиці 2.7. В цілому, отримані результати показують, що базисні уявлення про себе та світ у військових мають достатньо високі оцінки. Характерною рисою вибірки є те, що учасники бойових дій впевнені у принциповій можливості контролювати події, які відбуваються у їхньому житті, а також у тому, що вони можуть власними зусиллями (обережністю, завбачливістю, належною підготовкою тощо) запобігти потенційним нещастям. Скоріше за все, таке

переконання допомагає підтримувати внутрішнє почуття захищеності та невразливості, щоб протистояти реальним смертельним небезпекам війни.

Таблиця 2.7

Описові статистики Шкали базових уявлень Р. Яноф-Бульман у вибірці військовослужбовців – учасників бойових дій

	Середнє (M)	Стандарт. відхилення (SD)	Мінімум	Максимум
доброзичливість світу	3,96	1,49	1,50	6,75
доброзичливість людей	3,39	1,20	1,00	5,50
справедливість світу	4,11	1,18	1,50	6,25
контрольованість світу	4,94	1,37	1,75	7,00
випадковість подій	5,01	0,96	3,50	6,75
цінність власного Я	4,00	1,21	2,00	6,75
власний контроль	5,08	1,15	2,00	7,00
власна удачливість	4,37	1,31	1,75	6,50

Разом з тим, військові відзначають випадковість розподілу подій у світі – ніколи не можна передбачити, коли і з ким трапиться лихо Вони визнають, що життя переповнене невизначеністю, а їх життєвий шлях в значній мірі визначається випадковостями. Зберегти внутрішні опори у невизначеному та хаотичному світі їм допомагає віра у власну удачливість, у свою «щасливу долю».

Найменшою мірою опитані чоловіки зберегли базові переконання в доброзичливості людей - див. рис. 2.4. Військові вважають, що людина як істота від природи є злою, жорстокою та байдужою до інших. Безсумнівно, в цьому проявляється вплив негативного досвіду і психологічної травматизації під час війни.

Всі перераховані особливості відображають загальні характерні ризи світосприйняття військових – учасників бойових дій.

Розглядаючи індивідуальні результати, ми виділили всі випадки, коли показники за будь-якою шкалою складали менше 3,5 балів, що свідчить про ознаки психологічної травматизації військових. Відповідно до цього виділили осіб, які потребують психологічної підтримки:

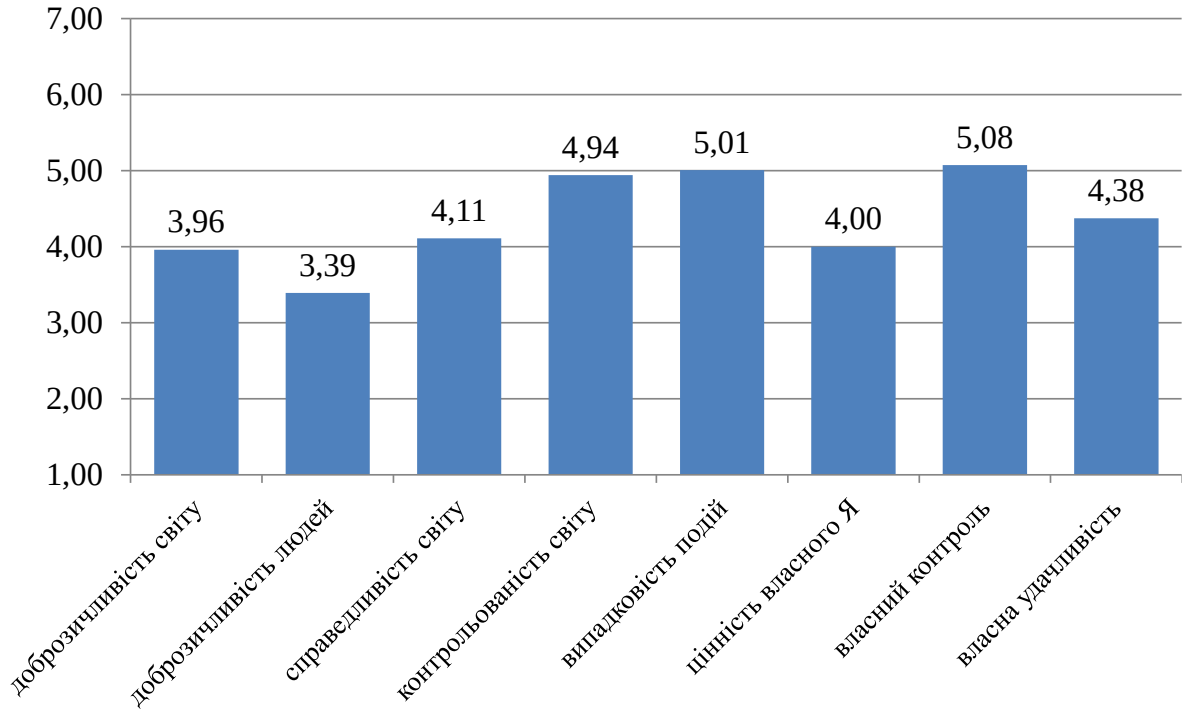

Рис. 2.4. Груповий профіль (середні показники) базисних переконань про себе та світ у вибірці учасників бойових дій.

- не мають жодного неблагополучного показника 8 осіб, які зберегли позитивні уявлення про світ та навколишніх людей, попри війну, поранення та інші життєві негаразди;

- 1-2 неблагополучні показники мають 14 осіб, які демонструють незначні прояви руйнації базисних переконань;

- 3-4 неблагополучні показники виявлені у 6 осіб, що виявляють помітні наслідки психологічної травми у вигляді руйнації образу безпечного світу та почуття власної захищеності;

- двоє респондентів мають неблагополучні показники відразу за 5 шкалами, що є ознаками сильної травматизації (як психологічної, так і фізичної) з тривалими негативними наслідками.

Таким чином, характерною ознакою світогляду учасників бойових дій є часткова руйнація базової довіри до світу, що проявляється передусім, у переконаності в байдужості та жорстокості людської природи (при збереженні відносно позитивного образу себе та високої самооцінки). Разом

із цим, опитні військові впевнені у принциповій можливості контролювати події, які відбуваються у житті, а також у тому, що власними зусиллями (обережністю, завбачливістю, належною підготовкою) вони можуть запобігти потенційним нещастям. Якщо військові визнають випадковість розподілу подій у світі (життя переповнене невизначеністю; не можна передбачити, коли і з ким трапиться лихо), зберегти внутрішні опори їм допомагає віра у власну щасливу долю. Такі переконання допомагають підтримувати внутрішнє почуття захищеності та невразливості, щоб протистояти реальним смертельним небезпекам війни.

Опитувальник посттравматичного зростання розроблений американськими психологами для оцінки позитивних зсувів у поглядах, сприйнятті світу та способі життя людини після пережитих травмівних подій. Р. Тедеші та Л. Калхоун розглянули травматичну подію як «сейсмічний» зсув початкової життєвої схеми, а посттравматичне зростання – як наслідок когнітивних спроб переоцінити дотравматичні переконання особистості про світ та себе. Методика перекладена та адаптована українською мовою Д. С. Зубовським [11]. Вона складається з 21 питання з варіантами відповідей від 0 «жодних змін» до 5 «дуже значні зміни». Респондентів просили вказати, в якому ступені певна зміна відбулася в їхньому житті після початку військової служби та участі у бойових діях.

Отримані оцінки розподіляються за п’ятьма шкалами, які відображають головні сфери, в яких потенційно може поліпшитися життя особистості, яка пережила травму: ставлення до інших людей, нові можливості, сила особистості, духовні зміни, цінування власного життя (оскільки субшкали містять різну кількість пунктів, від 2 до 7, були розраховані середні індекси). Сумарний показник за методикою може складати від 0 до 105 балів; він відображає загальну силу позитивних змін у самосприйнятті особистості після участі у бойових діях.

Результати опитування наведені у таблиці 2.8. Загалом, військові показали дуже великих розмах та різноманіття оцінок, сумарний показник особистісного зростання склав від 7 до 105 балів. Низькі показники (40 та менше балів) виявлені у трьох учасників, що складає 10,0 % вибірки.

Таблиця 2.8

Описові статистики за Опитувальником посттравматичного зростання у вибірці військовослужбовців – учасників бойових дій

	Середнє (M)	Стандарт. відхилення (SD)	Мінімум	Максимум
Ставлення до інших	3,01	1,44	0,57	5
Нові можливості	3,48	1,28	0	5
Сила особистості	3,70	1,20	0,75	5
Духовні зміни	3,17	1,53	0	5
Цінування життя	3,77	1,35	0	5
Загальний показник посттравматичного зростання	70,9	26,16	7	105

В цілому, всі складові посттравматичного зростання у вибірці представлені на достатньо високому рівні. Найбільшою мірою проявляється цінування життя та сила особистості (в середньому 3,70 та 3,77 бали за шкалою від 0 до 5). Отже, участь у бойових діях, здатна продукувати відчуття того, що чоловік пройшов перевірку на власну силу, стійкість та непохитність. Військові розуміють, що вони пройшли найгірше і що тепер в їх житті навряд чи виникнуть ситуації, з якими вони не здатні впоратись. Неодноразово переживши смертельні загроз та втративши здоров'я, військовослужбовці відзначили фундаментальні зміни життєвих пріоритетів: колишні цілі та завдання, які видавалися важливими, втратили значення, а інші, навпаки, виступили на перший план.

В найменшій мірі, серед інших складових особистісного зростання, у вибірці проявляється покращене ставлення до інших людей (в середньому 3,01 бали). Це можна пояснити тим, що важки життєві випробування здатні призвести як до втрат і руйнування важливих міжособистісних відносин, так

і продукувати позитивні зміни у стосунках. Такий результат відповідає даним шкали базисних уявлень – загалом військові втрачають віру у людей.

Більшість респондентів відзначили наступні суттєві зміни: «я зрозумів, що я сильніший, ніж думав» та «я набагато краще розумію цінність власного життя». Це головні зрушення, що відбуваються внаслідок пережитих загроз та випробувань під час війни. Отримані результати підтверджуються даними інших методик, зокрема відповідями на питання тесту «Хто Я?».

Отримані дані також підтверджуються результатами попередніх досліджень українських вчених. В 2018 році при опитуванні учасників АТО Д. С. Зубовським були отримані показники M=62,2 та SD=17,9; при цьому лише 9,5 % вибіркової сукупності повідомили про низький рівень прояву посттравматичного зростання, а 20 % продемонстрували значний рівень прояву цього феномену [11, с. 4]. В нашому дослідженні отримані трохи вищі середні показники за методикою, що можна пояснити більшою силою впливу травми під час повномасштабного вторгнення.

Таким чином, переважна більшість військових відзначили як негативні, так і позитивні психологічні зміни у своєму самосприйнятті та світосприйнятті в результаті участі у бойових діях. Серед позитивних змін найбільшою мірою проявляється усвідомлення цінності життя, а також впевненість у власній силі, стійкості та можливостях подолання (сила особистості).

2.3. Кореляційний аналіз

Важливим завданням дослідження був пошук взаємозв’язків між виміряними параметрами, в першу чергу – між інтенсивністю бойового досвіду та особливостями Я-концепції і світосприйняття військових. Для цього були розраховані коефіцієнти кореляції Пірсона в програмі Microsoft Excel. При величини вибірки 30 осіб статистично достовірними можна вважати кореляції, які за абсолютним значенням дорівнюють або

перевищують 0,361 (при рівні значимості 0,05). Вони відображені у таблиці 2.9. Повністю матриця кореляцій викладена у додатку В.

Таблиця 2.9

Коефіцієнти кореляції Пірсона у вибірці учасників бойових дій

Діагностичні показники	Термін військової служби	Термін участі у бойових діях	Інтенсивність бойового досвіду	Небезпечні та загрозливі події	Скринінг ПТСР
Методика «Хто Я?»					
Позитивна мілітарна ідент-сть	-0,108	-0,180	-0,069	0,173	-0,197
Проблемна ідентичність	-0,199	-0,111	0,238	0,248	0,305
Шкала самооцінки М. Розенберга					
Самоцінність	0,165	0,082	-0,299	-0,369*	-0,396*
Самозневага	-0,121	-0,061	-0,026	0,091	0,524**
Загальна самооцінка	0,155	0,077	-0,141	-0,245	-0,506**
Сформованість мілітарної ідентичності					
пізнання ідентичності	0,060	0,080	-0,060	0,078	0,197
залученість	-0,035	-0,052	0,255	0,056	-0,208
суспільне ставлення	0,082	-0,010	-0,452*	-0,237	-0,232
особисте ставлення до армії	-0,310	-0,249	0,350	0,408*	-0,003
значимість служби	-0,224	-0,124	0,226	0,308	0,354
сприйняття армії як родини	-0,122	-0,088	0,409*	0,246	0,143
зв’язки з військовими	-0,051	-0,024	0,488**	0,357	0,246
Шкала базисних переконань Р. Яноф-Бульман					
доброзичливість світу	-0,148	-0,148	-0,598**	-0,543**	-0,246
доброзичливість людей	0,223	0,109	-0,347	-0,176	-0,236
справедливість світу	-0,039	-0,070	-0,397*	-0,155	-0,130
контрольованість світу	-0,525**	-0,458*	-0,322	-0,085	0,034
випадковість подій	-0,407*	-0,325*	-0,181	-0,115	0,105
цінність власного Я	-0,059	0,016	0,115	-0,096	-0,201
власний контроль	-0,183	-0,179	-0,302	-0,368*	0,007
власна удачливість	-0,071	-0,121	-0,402*	-0,238	-0,060
Опитувальник посттравматичного зростання					
ставлення до інших	0,267	0,197	-0,409*	-0,481**	-0,163
нові можливості	0,055	0,051	-0,261	-0,440*	-0,228
сила особистості	0,118	0,060	-0,298	-0,389*	-0,128
духовні зміни	0,133	0,088	-0,301	-0,322	-0,187
цінування життя	-0,088	-0,056	-0,148	-0,330	-0,076
Посттравматичне зростання	0,142	0,102	-0,334	-0,453*	-0,176

Примітка: критичне значення коеф. кореляції = 0,361 при p=0,05*; 0,463 при p=0,01**

Проведений аналіз виявив ряд значимих, достовірних зв’язків.

Вираженість симптомів ПТСР військових тісно пов’язана із самооцінкою. Цей показник прямо корелює з проявами самозневаги ($p \leq 0,01$), від’ємно корелює з показниками самоцінності та загальним показником самооцінки.

Інтенсивність бойового досвіду, загальна кількість загрозливих подій, пережитих військовими під час несення служби, прямо корелює із особистим ставленням до армії та значимістю військової служби для індивіда. Ці показники також значимо пов’язані з руйнуванням базисних уявлень про доброзичливий світ ($p \leq 0,01$). Бійці, які пережили інтенсивні військові дії (потрапляли у засідки, під масовані обстріли, втрачали товаришів, були свідками загибелі цивільних тощо), вважають світ злим, поганим та небезпечним для життя місцем, що цілком зрозуміло і відповідає набутому ними досвіду.

Інтенсивність бойового досвіду також пов’язана із втратою віри в справедливість світу ($p \leq 0,05$) – в те, що з хорошими людьми не має траплятися поганих речей, і що кожна людина має отримати те, на що заслуговує.

Загальна кількість пережитих військовими загрозливих та небезпечних подій має численні кореляції з компонентами посттравматичного зростання. Всі вони негативні. Це потребує додаткового пояснення, адже ці параметри безпосередньо не пов’язані – для досягнення позитивних змін самого факту травми недостатньо, потрібна відповідна когнітивна переробка травмівного досвіду, включення його до власної Я-концепції та життєвої історії.

Термін військової служби та тривалість участі у бойових діях пов’язані із окремими світоглядними уявленнями військових. Чим більше часу вони віддали службі, тим менше вони вірять в контрольованість світу – в те, що людина в принципі знатна якось застерегти себе від горя та нещастя. Разом із тим, знижується переконаність у випадковості розподілу гарних та поганих подій. Можливо, це можна пояснити формуванням якихось інших установок, які не були враховані у проведеному дослідженні.

Проти очікувань, термін військової служби та тривалість участі у бойових діях не мають значимих кореляцій з показниками сформованості мілітарної ідентичності (як це написано у більшості наукових джерел). Водночас виявлені окремі кореляції з інтенсивністю бойового досвіду. Ця величина прямо пов'язана зі сприйняття армії як родини та встановленням тісних міжособистісних стосунків з армійською (ветеранською) спільнотою (в обох випадках $p \leq 0,01$). Водночас, учасники війни, які приймали участь у бойових діях високої інтенсивності, нижче оцінюють повагу суспільства до військових, визнання цінності військовослужбовців ($p \leq 0,05$). Скоріше за все, вони очікують позитивного, дбайливого та уважного ставлення до себе, але отримують цього недостатньо.

Раніше дослідження українських вчених показали, що найбільший вплив на формування мілітарної ідентичності ветеранів мали термін перебування в зоні бойових дій і наявність травматичного бойового досвіду (так звана «експозиція смерті»). Серед різновидів психологічної травми відзначено досвід смерті товаришів, потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя, досвід смерті противників, досвід смерті цивільного населення [1; 21].

Таким чином, в дослідженні виявлені численні кореляційні зв’язки, які доводять, що тривалість військової служби та інтенсивність бойового досвіду значимо впливають на світоглядні установки, уявлення про себе та самооцінку особистості.

Висновки до ІІ розділу

Проведене опитування дозволило уточнити інформацію стосовно інтенсивності бойового досвіду поранених українських військових під час повномасштабного вторгнення. Більшість опитаних (80 %) приймали участь в бойових діях середньої або високої інтенсивності, під час яких багаторазово переживали події, що несли пряму загрозу їх життю та здоров’ю: дислокація в спостережному пункті на передовій; перебування під снайперським вогнем, авіаційними ударами та/або прямими обстрілами

ворога, обстріл забороненими видами зброї, потрапляння в засідки (60-70 % опитаних відзначили такий досвід в анкетах). Серед учасників 43,3 % відзначили відразу 6-8 пунктів з переліку, що свідчить про насиченість військової служби небезпечними та потенційно травмівними епізодами. Отже, внаслідок участі в бойових діях більшість учасників переживають події, що можуть призвести до фізичного та психологічного травмування.

Отримані емпіричні дані свідчать про поширеність посттравматичного стресового розладу серед учасників бойових дій. З даними скринінгового обстеження, серед опитаних 70 % мають виражені симптоми ПТСР, причому у третини вони представлені в максимальному ступені. Відсутність симптоматики констатовано лише у 16,7 % військових. Найбільш поширеними симптомами виявились проблеми зі сном (труднощі засинання, часте прокидання, кошмарні сни), почуття відчуженості від інших людей та уникання спогадів про травматичні події – їх відзначили 66,7-73,3 % опитаних.

Всі аспекти формування мілітарної ідентичності учасників бойових дій представлені на достатньо високому рівні. Найбільш вираженим елементом є зусилля, докладені до розуміння військової служби, пізнання її змісту, а також почуття приналежності до армійської спільноти. В найменшій мірі був оцінений компонент «суспільне ставлення до військових». Опитані недостатньо відчувають, що цивільні особи сприймають їх позитивно, поважають і цінують внесок військових у життя суспільства. Зокрема, поранені не відчувають, що про ветеранів належно дбають. Це потребує посиленої уваги до проблем соціального захисту, медичного обслуговування, психологічної та фізичної реабілітації учасників бойових дій.

Контент-аналіз відповідей методики «Хто Я?» виявив такі поширені компоненти соціальної ідентичності військових: сімейні ролі, національна та громадянська ідентичність, професійна ідентичність, захоплення та хобі.

Категорія мілітарної ідентичності представлена значною кількістю відповідей (загалом 58; в індивідуальних бланках подібні відповіді

зустрічалися від 0 до 5 разів). Як правило, учасники бойових дій описують себе нейтрально «військовий», вказують конкретну військову спеціальність чи звання. Поряд з тим, часто зустрічаються характеристики, що містять позитивний сенс «воїн», «захисник», «герой». Такі відповіді можна інтерпретувати як ознаки сформованості *позитивної мілітарної ідентичності.*

Водночас, було виявлено досить значну кількість відповідей, які відображають формування проблемної ідентичності:

а) *деструктивна агресивність* (3,24 % від загального масиву відповідей) найчастіше виражена іменниками на кшалт «вбивця», «ворог», «хижак», або прикметниками, що відображають негативну емоційність (злий, жорстокий, агресивний, розлючений, психований і т.ін.); б)

б) *неспроможність* (1,53 % відповідей) може бути виражена в категоріях поранення (хворий, інвалід, травмований) або слабкості (розгублений, втомлений, слабкий, безсильний);

3) *відчуженість* представлена самоописами: покинутий, самотній, без підтримки, загублений, непотрібний (1,71 % від усієї кількості).

3) конкретні *негативні звички та характеристики* (1,19 %).

Такі випадки відображають наслідки участі у бойових діях та можуть розглядатися як ознаки психологічного травмування або приклади формування *негативної мілітарної ідентичності*.

Серед категорій самоописів, що представляють особистісну ідентичність учасників, звертає на себе увагу поширеність характеристик, які містять стереотипні чоловічі якості: сила, мужність, сміливість і т.ін. (військові реально підтвердили ці якості своєю участю у бойових діях). Серед особистісних якостей також часто згадуються позитивні риси, обумовлені службою в армії: відповідальність, охайність та дисципліна. Військові часто описують себе як привабливих особистостей – гарних, добрих, розумних та веселих.

Характерною ознакою світогляду учасників бойових дій є часткова руйнація базової довіри до світу, що проявляється передусім, у переконаності в байдужості та жорстокості людської природи (при збереженні відносно позитивного образу себе та високої самооцінки). Безсумнівно, в цьому проявляється вплив негативного досвіду і психологічної травматизації.

Разом із тим, військові впевнені у принциповій можливості контролювати події, які відбуваються у їхньому житті, а також у тому, що власними зусиллями (обережністю, завбачливістю, належною підготовкою) вони можуть запобігти потенційним нещастям. Якщо військові визнають випадковість розподілу подій у світі (життя переповнене невизначеністю; не можна передбачити, коли і з ким трапиться лихо; життєвий шлях у значній мірі визначається випадковостями), зберегти внутрішні опори їм допомагає віра у власну щасливу долю. Такі переконання допомагають підтримувати внутрішнє почуття захищеності та невразливості, щоб протистояти реальним смертельним небезпекам війни.

Військові переважно високо оцінюють прояви свого особистісного зростання внаслідок пережитого травмівного досвіду. Низькі показники виявлені лише у 10,0 % учасників дослідження. Найбільшою мірою проявляється цінування життя та сила особистості. Отже, участь у бойових діях, здатна продукувати відчуття того, що чоловік пройшов перевірку на власну силу, стійкість та непохитність. Військові розуміють, що вони пройшли найгірше і що тепер в їх житті навряд чи виникнуть ситуації, з якими вони не здатні впоратись. Неоднократно переживши смертельні загрози і втративши здоров’я, військові відзначили фундаментальні зміни життєвих пріоритетів: колишні цілі та завдання, які видавалися важливими, втратили значення, а інші, навпаки, виступили на перший план. В найменшій мірі, серед інших складових особистісного зростання, у вибірці проявляється покращене ставлення до інших людей. Такий результат відповідає даним шкали базисних уявлень – загалом військові втрачають віру у людей.

Більшість респондентів відзначили наступні суттєві зміни: «я зрозумів, що я сильніший, ніж думав» та «я набагато краще розумію цінність власного життя». Це головні зрушення картини світу та образу себе, що відбуваються внаслідок пережитих загроз та випробувань під час війни.

Отже, учасники дослідження відзначили як негативні, так і позитивні психологічні зміни у своєму самосприйнятті та світосприйнятті в результаті участі у бойових діях. Серед позитивних змін найбільшою мірою проявляється усвідомлення цінності життя, а також впевненість у власній силі, стійкості та можливостях подолання (сила особистості).

Кореляційний аналіз підтвердив припущення, сформульовані на початку розділу: а) інтенсивність бойового досвіду прямо пов’язана з розвитком мілітарної ідентичності, а саме із формуванням тісних соціальних зв’язків особистості із військовою спільнотою, сприйняттям армії як родини; б) участь у бойових діях є джерелом психологічної травматизації, яка проявляється у зміні базових установок та самосприйняття військових. Інтенсивність бойового досвіду, загальна кількість загрозливих подій, пережитих військовими під час несення служби, прямо корелює із особистим ставленням до армії та значимістю військової служби для індивіда. Ці показники також значимо пов’язані з руйнуванням базисних уявлень про доброзичливий світ та втратою віри в справедливість світу. Бійці, які пережили інтенсивні військові дії, вважають світ злим, поганим та небезпечним для життя місцем, що цілком відповідає набутому ними досвіду.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволили сформулювати ряд висновків відповідно до поставлених завдань.

1. Я-концепція – це складний динамічний образ, що включає сукупність суб'єктивних уявлень людини про себе та переживання, обумовлені цими уявленнями. Вона формується впродовж всього життя особистості під впливом соціального оточення та індивідуального досвіду. Будучи сформованою, Я-концепція складає основу саморегуляції, на базі якої особистість вибудовує свої стосунки з навколишнім світом.

2. Важливим аспектом Я-концепції особистості є ідентичність – твердо засвоєний образ себе, що передбачає почуття внутрішньої цілісності і самототожності особистості, а також її тотожності до соціального оточення та середовища існування. Для військовослужбовців характерне формування мілітарної ідентичності як результат соціальної ідентифікації з армією чи військовими групами, інтерналізації відповідних цінностей і норм поведінки. Це особистісне новоутворення допомагає адаптуватися до умов несення служби та ефективно виконувати бойові завдання, але з іншого боку, при поверненні до цивільного життя стійка мілітарна ідентичність може заважати реадаптації. Крім того, сформовані Я-концепція, ідентичність та сприйняття світу дорослої особистості можуть суттєво змінюватися після пережитих психологічних травм.

3. Проведене емпіричне дослідження поранених військових виявило специфічні зміни у Я-концепції після участі в бойових діях

А) Була уточнена інформація стосовно інтенсивності бойового досвіду під час повномасштабного вторгнення. Більшість опитаних (80 %) приймали участь в бойових діях середньої або високої інтенсивності, під час яких багаторазово переживали події, що несли пряму загрозу їх життю та здоров'ю. Насиченість військової служби небезпечними епізодами є чинником, що може призвести до фізичного та психологічного травмування.

Б) Зафіксовано поширеність посттравматичного стресового розладу серед учасників бойових дій: серед опитаних 70 % мають виражені симптоми ПТСР, причому у третини вони представлені в максимальному ступені. Найбільш поширеними симптомами є проблеми зі сном, почуття відчуженості від інших людей та уникання спогадів про травматичні події – їх відзначили 66,7-73,3 % опитаних.

В) Всі аспекти формування мілітарної ідентичності учасників бойових дій представлені на достатньо високому рівні. Найбільш вираженим елементом є зусилля, докладені до розуміння військової служби та почуття приналежності до армійської спільноти. В найменшій мірі був оцінений компонент «суспільне ставлення до військових». Опитані недостатньо відчувають, що цивільні особи сприймають їх позитивно, поважають і цінують внесок військових у життя суспільства, а також не відчувають, що про ветеранів належно дбають. Це потребує посиленої уваги до проблем соціального захисту, психологічної та фізичної реабілітації ветеранів.

Г) Контент-аналіз відповідей методики «Хто Я?» показав, що серед особистісних якостей військові часто згадують позитивні риси, обумовлені службою в армії: сила, мужність, сміливість, відповідальність, охайність та дисципліна. Категорія мілітарної ідентичності представлена значною кількістю самоописів (загалом 58; в індивідуальних бланках подібні відповіді зустрічалися від 0 до 5 разів). Як правило, учасники бойових дій описують себе нейтрально «військовий», вказують конкретну військову спеціальність чи звання. Часто зустрічаються характеристики, що містять позитивний сенс «воїн», «захисник», «герой». Такі відповіді можна інтерпретувати як ознаки сформованості *позитивної мілітарної ідентичності.* Водночас, було виявлено досить значну кількість відповідей, які відображають формування проблемної ідентичності: деструктивна агресивність, неспроможність, відчуженість, конкретні негативні звички та характеристики. Такі випадки відображають наслідки участі у бойових діях та можуть розглядатися як приклади формування *негативної мілітарної ідентичності*.

Д) Характерною ознакою світогляду учасників бойових дій є часткова руйнація базової довіри до світу, що проявляється передусім, у переконаності в байдужості та жорстокості людської природи (при збереженні відносно позитивного образу себе та високої самооцінки). В цьому проявляється вплив негативного досвіду і психологічної травматизації. Разом із тим, військові впевнені у принциповій можливості контролювати події, які відбуваються у їхньому житті, а також у тому, що власними зусиллями (обережністю, завбачливістю, належною підготовкою) вони можуть запобігти потенційним нещастям. Якщо військові визнають випадковість розподілу подій у світі (не можна передбачити, коли і з ким трапиться лихо), зберегти внутрішні опори їм допомагає віра у власну щасливу долю. Такі переконання допомагають підтримувати внутрішнє почуття захищеності та невразливості, щоб протистояти реальним смертельним небезпекам війни.

Ж) Військові достатньо високо оцінюють прояви свого особистісного зростання внаслідок пережитого травмівного досвіду (низькі показники виявлені лише у 10,0 % учасників). Більшість респондентів відзначили наступні суттєві зміни: «я зрозумів, що я сильніший, ніж думав» та «я набагато краще розумію цінність власного життя». Це головні зрушення картини світу та образу себе, що відбуваються внаслідок пережитих загроз та випробувань під час війни. В найменшій мірі, серед інших складових особистісного зростання, у вибірці проявляється покращене ставлення до інших людей. Такий результат відповідає даним шкали базисних уявлень – загалом військові втрачають віру у людей.

4. Кореляційний аналіз підтвердив, що інтенсивність бойового досвіду прямо пов’язана з розвитком мілітарної ідентичності, а саме із формуванням тісних соціальних зв’язків особистості із військовою спільнотою, сприйняттям армії як родини. Отримані кореляції переконують, що участь у бойових діях є джерелом психологічної травматизації, яка проявляється у зміні базових установок та самосприйняття військових. Інтенсивність

бойового досвіду та кількість загрозливих подій, пережитих військовими під час несення служби, прямо корелюють із особистим ставленням до армії та значимістю військової служби для індивіда. Ці показники також значимо пов’язані з руйнуванням базисних уявлень про доброзичливий світ та втратою віри в справедливість світу. Бійці, які пережили інтенсивні військові дії, вважають світ злим, поганим та небезпечним для життя місцем, що цілком відповідає набутому ними досвіду.

Отже, військова служба може призвести до глибоких змін в ідентичності, у сприйнятті військовослужбовцями самих себе, та в їх стосунках із навколишнім світом. Актуальною перспективою подальшого дослідження цієї важливої теми є аналіз особливостей світосприйняття та Я-концепції важко травмованих (інвалідизованих) військових, порівняно з тими, хто має легкі поранення та поранення середньої важкості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артеменко А. Б. Мілітарна ідентичність у контексті соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС : дис. … доктора філософії : спеціал. 054 Соціологія. Харків : Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2020. 269 с.

2. Артеменко А. Б., Батаева Е. В. Концептуалізація транзиту мілітарної ідентичності в сучасній соціології. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 3(39). С. 19-26.

3. Блінов О. А. Опитувальник скринінгу посттравматичного стресового розладу (ОС ПТСР). *Психологічний часопис*. 2018. № 1 (11). С. 26-37.

4. Блінов О. А. Психологія бойової психологічної травми : монографія. Київ : Талком, 2016. 246 с.

5. Володіна К. О. Основні теоретичні концепції аналізу самоідентифікації. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2014. Вип. 8. С. 105–114.

6. Гребенюк М. О. Самоідентифікація як механізм формування ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 8. С. 219-228.

7. Гуменюк О. Є. Психологія «Я-концепції» : навч. посіб. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 310 с.

8. Даниленко О. Інтерпретація ідей А. Шюца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому, в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2018. № 1. С. 118–133. URL : http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/182175

9. Зливков В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2005. 144 с.

10. Зливков В. Л., Лукомська С. О. Соціальна та особистісна мілітарна ідентичність українців в умовах війни. *Науковий вісник ХДУ Серія*

Психологічні науки. 2023. № 3. С. 28-34. https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-3-4

11. Зубовський Д. С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період : дис. … канд. психол. наук : 19.00.09. Київ : Національний ун-т оборони України імені Івана Черняховського, 2019. 285 с.

12. Кокун О. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Олійник В. О., Хоружий С. М., Ларіонов С. О., Сириця М. В. Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами : метод. посіб. Київ : Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2023. 175 с.

13. Колесніченко О. С. Методика «Оцінки травматичності бойового досвіду» у військовослужбовців-учасників бойових дій. *Український психологічний журнал*. 2018. № 3(9). С. 78-95. DOI: 10.17721/upj.2018.3(9).6

14. Кухарук О. Ю. Особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства : дис. … канд. психол. наук : 19.00.05. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2020. 202 с.

15. Мушкевич, Р. П. Федоренко, А. П. Мельник та ін. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім’ям : колективна монографія / заг. ред. М. І. Мушкевич. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 351 с.

16. Сокурянська Л. Г. Ціннісна обумовленість громадянської ідентифікації сучасного українського студентства. *Українське студентство у пошуках ідентичності:* монографія / за ред. В. Л. Арбєніної, Л. Г. Сокурянської. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. URL : https://ekhnuir.karazin.ua/items/e8b640fc-c20f-43b3-9708-372f2048e062

17. Чайка Г. В. Психологічні особливості Я-концепції комп’ютерних гравців : дис. … канд. психол. наук : 19.00.01. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2017. 2012 с. URL : http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/dis_chayka_1489984137.pdf

18. Чамата П. Р. Питання самосвідомості особистості. *Наукові записки Науково-дослідного інституту психології.* Київ : Радянська школа, 1958. Т. 8. С. 21-35.

19. Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: Компаративний аналіз (1994-2004 рр.). *Україна модерна*. 2007. Том 11, № 1. С. 61–92. DOI: 10.3138/ukrainamoderna.11.061

20. Чикур Л. Д. Формування національної ідентичності студентів в умовах повномасштабної війни. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки.* 2020. Вип. 22(67). С. 102-115. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series12.2023.22(67).10

21. Bataeva E. V., Artemenko A. B. Influence of military identity on social adaptation of Ukrainian veterans. *Ukrainian Society*. 2021. № 3(78). P. 54-75. https://doi.org/10.15407/socium2021.03.054

22. Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York : Penguin Books, 1991 [First published in the USA 1966]. 249 c.

23. Bergman B., Burdett H., Greenberg N. Service life and beyond – institution or culture? *RUSI Journal,* 2014. № 159(5). P. 60–68. URL : https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/en/publications/service-life-and-beyond-institution-or-culture

24. Brewin C. R., Garnett R., Andrews B. Trauma, identity and mental health in UK military veterans. *Psychological medicine*, 2011. Vol. 41(8). P. 1733–1740. https://doi.org/10.1017/S003329171000231X

25. Briere J., Scott C. Principles of trauma therapy: A guide to symptoms, evaluation, and treatment (DSM-5 Update). Second edition. Thousand Oaks, CA : Sage, 2012. 440 p.

26. Burns R. B. Self-concept development and education. London : Holt, Rinehart and Winston, 1982. 441 p.

27. Castano E., Yzerbyt V., Bourguignon D. We are one and I like it. The impact of entitativity on social identification. *European Journal of Social*

Psychology. 2003. Vol. 33(6). P. 735–754. https://doi.org/10.1002/ejsp.175

28. Castano E., Muñoz-Rojas, D., Čehajić-Clancy S. Thou shalt not kill: Social psychological processes and international humanitarian law among combatants. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 2020. Vol. 26(1). P. 35–46. https://doi.org/10.1037/pac0000410

29. Chu C., Lowery B. S. Self-essentialist reasoning underlies the similarity-attraction effect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2023. Vol. 125(5), P. 1055–1071. https://doi.org/10.1037/pspi0000425

30. Erikson E. H. Identity and the Life Cycle. New York: W. W. Norton & Co, 1980. 192 p.

31. Erikson E. Identity: Youth and crisis. New York: W. W. Norton & Company, 1968. 336 p.

32. Friedman M. J. Posttraumatic Stress Disorder among Military Returnees from Afghanistan and Iraq. *American Journal of Psychiatry*, 2006. Vol. 163(4). P. 586–593. DOI: 10.1176/ajp.2006.163.4.586

33. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford, CA : Stanford University Press, 1991. 257 p.

34. James W. The Principles of Psychology, Vol.1. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1890. 700 p.

35. Janoff-Bulman R. *Shattered assumptions*. New York: Free Press, 1992.

36. Johansen R. B., Laberg J. C., Martinussen M. Measuring military identity: Scale development and psychometric evaluations. *Social Behavior and Personality: An International Journal*. 2013. № 41. P. 861–880. DOI: 10.2224/sbp.2013.41.5.861

37. Johansen R. B., Martinussen M., Kvilvang N. The influence of military identity on work engagement and burnout in the Norwegian army rapid reaction force. *Journal of Military Studies*, 2015. № 6. P. 1–11. DOI: 10.1515/jms-2016-0196

38. Kuhn M. H., McPartland T. S. An empirical investigation of self-attitudes. *American Sociological Review*. 1954. Vol. 19. P. 68–76. DOI: 10.2307/2088175

39. Lancaster S. L., Hart R. P. Military Identity and Psychological Functioning: A Pilot Study. *Military Behavioral Health*, 2015. Vol. 3(1). P. 83-87, DOI: 10.1080/21635781.2014.995254

40. Lancaster S. L., Kintzle S., Castro C. A. Validation of the Warrior Identity Scale in the Chicagoland veterans study. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 2018. Vol. 18(1). P. 34–43. https://doi.org/10.1080/15283488.2017.1410157

41. Marcia J. E. Identity in Adolescence. *Handbook of Adolescent Psychology* / ed. by J. Adelson. New York : John Wiley & Son, 1980. P. 159-187.

42. Mead G. H. Mind, Self and Society: from the Standpoint of a Social Behaviorist / ed. by C. Morris. Chicago: University of ChicagoPress, 1946. 401p.

43. Pedlar D., Thompson J. M., Castro C. A. Military-to-civilian transition theories and frameworks. *Military veteran reintegration: Approach, management, and assessment of military veterans transitioning to civilian life* / eds. C.A. Castro, S.Dursun. Elsevier Academic Press, 2019. P. 21–50. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-815312-3.00003-6

44. Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. 2nd edition. New York : HarperOne, 1995. 420 p.

45. Schuetz A. The Homecomer. *American Journal of Sociology*. 1945. № 50(5). P. 369–376. URL : https://www.jstor.org/stable/2771190

46. Smith R. T., True G. Warring identities: Identity conflict and the mental distress of American veterans of the wars in Iraq and Afghanistan. *Society and Mental Health*, 2014. Vol. 4. P. 147–161. DOI: 10.1177/2156869313512212

47. Tajfel H., Turner J. C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In *Political psychology: Key readings* / eds. J. T. Jost, J. Sidanius. New York : Psychology Press, 2004. P. 276–293. https://doi.org/10.4324/9780203505984-16

48. Van Vreeswijk M., Broersen J., Nardort M. (eds). The Wiley-Blackwell handbook of schema therapy: theory, research, and practice. Chichester, West Sussex; Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, 2012. doi:10.1002/9781119962830

ДОДАТКИ

Додаток А. Бланк для опитування військовослужбовців

Шановні, просимо вас прийняти участь у науковому дослідженні, мета якого – створення україномовних методик для діагностики самосвідомості та світосприйняття людини. Потрібно відповідати щиро та відверто, правильних або неправильних відповідей тут немає.

Опитування анонімне та повністю конфіденційне. Разом з тим, просимо надати деякі відомості про себе, які можуть вплинути на результати опитування.

Дата заповнення _____ Ваш вік _____ Стать _____ Освіта _____
Сімейний стан _____ Наявність та вік дітей _____

Термін несення військової служби _____
із них в екстремальних умовах (участь у бойових діях): _____

Чи було поранення, контузія чи Ви іншим чином постраждали під час військової служби. Якщо Ваша відповідь «Так», то опишіть природу свого поранення:
_____

Підкресліть або обведіть відповідь, що відображає ваш поточний стан та досвід:

1. Ваша діяльність проходила в умовах загрози для життя?	Так	Ні
2. Ви реагуєте на різкі звуки, що нагадують травматичні (бойові) події минулого?	Так	Ні
3. Ви відчуваєте відчуженість до інших людей?	Так	Ні
4. Вам достатньо невеличкої дрібниці щоб почати гніватися?	Так	Ні
5. Ви намагаєтеся уникати спогадів про травматичні події?	Так	Ні
6. Ви відчуваєте провину за деякі речі що робили раніше?	Так	Ні
7. Ви маєте проблеми зі сном (труднощі засинання, часте прокидання, кошмари)?	Так	Ні
8. Чи є у Вас інвалідність внаслідок участі у бойових діях?	Так	Ні

Наступні питання стосуються характеру і тривалості Вашого перебування в умовах бойових дій (якщо таке з Вами відбувалося). Під кожним запитанням є шкала від 0 до 3 (або від 0 до 4). Оберіть на цій шкалі позицію, яка максимально наближена до опису Вашого військового досвіду, і обведіть цифру у відповідності з Вашим вибором.

1. Чи ходили Ви коли-небудь у військовий дозор або виконували інше завдання в умовах підвищеної небезпеки?

0	1	2	3	4
жодного разу	1-3 рази	4-12 разів	13-50 разів	більше 50 разів

2. Чи перебували Ви коли-небудь в зоні обстрілу з боку супротивника?

0	1	2	3	4
жодного разу	менше 1 місяця	1-3 місяці	4-6 місяців	більше 6 місяців

3. Чи перебували Ви коли-небудь в оточенні ворога?

0	1	2	3
жодного разу	1-2 рази	3-12 разів	більше 12 разів

4. Скільки людей у Вашому підрозділі було вбито, поранено чи пропало без вісти під час бойових дій?

0	1	2	3	4
жодного	до 10 %	між 11 та 25 %	між 26 та 50 %	більше ніж 50 %

5. Як часто Ви брали участь в обстрілі супротивника?

0	1	2	3	4
жодного разу	1-2 рази	3-12 разів	13-50 разів	більше 50 разів

6. Як часто Ви спостерігали, як хто-небудь був убитий або поранений в ході бойових дій?

0	1	2	3	4
жодного разу	1-2 рази	3-12 разів	13-50 разів	більше 50 разів

7. Як часто Ви наражалися на небезпеку бути вбитим або пораненим (кулями, снарядами, холодною зброєю), потрапляли в засідку, в інші дуже небезпечні ситуації?

0	1	2	3	4
жодного разу	1-2 рази	3-12 разів	13-50 разів	більше 50 разів

Що із зазначеного нижче переліку, якщо таке є, описує те, чого Ви зазнали під час бойових дій (потрібне позначити):
- дислокування в спостережному пункті на передовій;
- перебування під прямим вогнем ворога (вогнепальна зброя, артилерія, ракети, міномети);
- траплялися міни або міни-пастки під час дозору або в місці несення служби;
- підрозділ був обстріляний снайперським вогнем;
- підрозділ потрапляв в засідку;
- потрапляв під авіаційні удари;
- потрапляв під обстріл забороненими видами зброї (вакуумні бомби, снаряди з фосфором, іншими хімічними речовинами, касетні снаряди тощо).
- інші потенційно травмівні події (позначити, що саме) _____

Методика 1

Завдання 1. Нижче на сторінці ви бачите 20 пронумерованих порожніх рядків. У кожному з них напишіть відповідь на просте питання «Хто Я?». Просто дайте 20 різних відповідей на це питання. Якщо буде важко, запитайте себе «Який Я?». Будьте щирі. Розташовуйте відповіді в тому порядку, в якому вони виникають, можна не дбати про їх логічність або важливість. Робіть це швидко, пишіть усе, що приходить вам на думку.

1. Я –	11. Я –
2. Я –	12. Я –
3. Я –	13. Я –
4. Я –	14. Я –
5. Я –	15. Я –
6. Я –	16. Я –
7. Я –	17. Я –
8. Я –	18. Я –
9. Я –	19. Я –
10. Я –	20. Я –

Завдання 2. Після того, як ви заповнили усі рядки, біля кожної записаної вами відповіді напишіть знаки +, – або 0. Знак «+» означає, що дана якість чи ознака вам подобається, ви вважаєте її позитивною. Знак «–» означає, що ви вважаєте її негативною, це вас не радує. Знак «0» означає, що ви ставитеся до цього нейтрально.

Методика 2

Нижче наведено список тверджень, які стосуються ваших загальних думок та почуттів про себе. Будь ласка, вкажіть, наскільки ви згодні чи не згодні з кожним твердженням:

Твердження		повністю згоден	згоден	не згоден	повністю не згоден
1	Загалом я задоволений(а) собою	4	3	1	0
2	Часом я думаю, що в мені немає нічого хорошого	4	3	1	0
3	Відчуваю, що маю багато гарних якостей	4	3	1	0
4	Багато в чому я не гірший за інших	4	3	1	0
5	Здається, мені нічим пишатися	4	3	1	0
6	Іноді я почуваюся нікчемою	4	3	1	0
7	Вважаю, я гідна та цінна людина, принаймні нарівні з іншими	4	3	1	0
8	Мені б хотілося більше поважати себе	4	3	1	0
9	В цілому, схиляюся до думки, що я невдаха	4	3	1	0
10	Я позитивно ставлюся до себе	4	3	1	0

Методика 3

Інструкція. Наступні твердження стосуються вашого досвіду перебування на військовій службі. Оцініть кожен пункт за 5-бальною шкалою відповідно до того як він відображає ваш власний досвід, думки та почуття:

1 = Повністю незгоден
2 = Скоріше незгоден
3 = Важко сказати
4 = Скоріше згоден
5 = Повністю згоден

	Повністю незгоден	Скоріше незгоден	Важко сказати	Скоріше згоден	Повністю згоден
1. Я витратив багато часу, намагаючись більше дізнатися про армію	1	2	3	4	5
2. Я часто вчиняв дії, які могли б мені допомогти краще зрозуміти зміст військової служби	1	2	3	4	5
3. Я часто говорив з іншими людьми, щоб більше дізнатися про військових (або ветеранів)	1	2	3	4	5
4. Я маю сильне почуття приналежності до армії	1	2	3	4	5
5. Я знаю, що саме означає для мене військова служба	1	2	3	4	5
6. Я відчуваю сильну прихильність до армії	1	2	3	4	5
7. Вважаю, що загалом про ветеранів дбають	1	2	3	4	5
8. Загалом люди поважають ветеранів і військовослужбовців	1	2	3	4	5
9. Загалом люди сприймають ветеранів позитивно	1	2	3	4	5
10. Суспільство відноситься до ветеранів, як до коштовного активу	1	2	3	4	5

	Повністю незгоден	Скоріше незгоден	Важко сказати	Скоріше згоден	Повністю згоден
11. Я відчуваю себе добре на військовій службі	1	2	3	4	5
12. Я вважаю, що військовослужбовці зробили значний внесок в розвиток нашої країни	1	2	3	4	5
13. Я вважаю, що в мене з'явилося багато сил завдяки моїй військовій службі	1	2	3	4	5
14. Я часто шкодую, що служу в армії	1	2	3	4	5
15. Ті, хто служив в армії, зробили для суспільства менше, ніж інші	1	2	3	4	5
16. Загалом я відчуваю, що ветерани не мають великої цінності для суспільства	1	2	3	4	5
17. Я пишаюся досягненнями армії	1	2	3	4	5
18. Загалом служіння в армії дуже мало пов'язано з тим, як я себе відчуваю	1	2	3	4	5
19. Загалом бути військовослужбовцем – важлива частина мого «Я»	1	2	3	4	5
20. Служба в армії мало впливає на моє уявлення про те, ким я є	1	2	3	4	5
21. Те, що я військовослужбовець, сильно не позначається на моїх соціальних відносинах	1	2	3	4	5
25. Від початку мого перебування в армії відчуваю себе тут «своїм»	1	2	3	4	5
26. Я ніколи не відчував себе емоційно пов'язаним з моєю військовою частиною	1	2	3	4	5
27. Моя доля і майбутнє пов'язані з військовою службою	1	2	3	4	5
28. Мені важко дотримуватися військових ритуалів і норм	1	2	3	4	5

Методика 4

Інструкції. Нижче наведено ряд тверджень про життя, стосовно яких думки різних людей зазвичай розходяться. Оцініть, будь ласка, наскільки Ви згодні або не згодні з ними та позначте галочкою один з варіантів відповіді напроти кожного твердження. Використовуйте наступну шкалу:

1. Цілком не згоден(а).
2. Не згоден(а).
3. Не зовсім згоден(а).
4. Важко відповісти (старайтеся мінімально використовувати цей варіант)
5. Загалом згоден(а).
6. Згоден(а).
7. Цілком згоден(а)

№	Твердження для оцінки	Варіанти відповіді						
		1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**
1	Гідних, порядних людей біда зазвичай обходить стороною.	1	2	3	4	5	6	7
2	Люди від природи байдужі та жорстокі істоти.	1	2	3	4	5	6	7
3	Ніколи не передбачиш, з ким може статися нещастя.	1	2	3	4	5	6	7
4	Людина за своєю природою є доброю.	1	2	3	4	5	6	7
5	Хороші речі трапляються в цьому світі значно частіше, ніж погані.	1	2	3	4	5	6	7
6	Шлях нашого життя в значній мірі визначається	1	2	3	4	5	6	7

	випадковостями.							
7	Загалом, у цьому світі кожен отримує те, на що заслуговує.	1	2	3	4	5	6	7
8	Я часто думаю, що в мені немає нічого хорошого.	1	2	3	4	5	6	7
9	У світі більше добра, ніж зла.	1	2	3	4	5	6	7
10	Загалом я удачлива людина.	1	2	3	4	5	6	7
11	Людські нещастя – це результат помилок, які вони зробили.	1	2	3	4	5	6	7
12	Насправді нікого не хвилює доля інших.	1	2	3	4	5	6	7
13	Зазвичай я вчиняю таким чином, щоб отримані результати були максимально корисні для мене.	1	2	3	4	5	6	7
14	Хорошим людям зазвичай посміхається доля.	1	2	3	4	5	6	7
15	Життя переповнене невизначеністю – надто багато залежить від випадку.	1	2	3	4	5	6	7
16	Коли я думаю про свою долю, вважаю, що мені дуже пощастило	1	2	3	4	5	6	7
17	Я майже завжди докладаю зусилля, щоб запобігти неприємностям, які можуть статися.	1	2	3	4	5	6	7
18	Я невисокої думки про себе.	1	2	3	4	5	6	7
19	За великим рахунком, хороші люди отримують те, на що заслуговують від життя.	1	2	3	4	5	6	7
20	Власними вчинками ми можемо запобігти тому, щоб з нами сталося щось погане.	1	2	3	4	5	6	7
21	Оглядаючись на своє життя, я розумію, що випадковості зазвичай оберталися для мене удачею.	1	2	3	4	5	6	7
22	Якби люди застосовували запобіжні заходи, більшості негараздів можна було б уникнути.	1	2	3	4	5	6	7
23	Я роблю все необхідне, щоб захистити себе від негараздів.	1	2	3	4	5	6	7
24	Взагалі, життя – то лотерея.	1	2	3	4	5	6	7
25	Світ – це гарне місце.	1	2	3	4	5	6	7
26	Люди здебільшого доброзичливі та готові прийти на допомогу.	1	2	3	4	5	6	7
27	Я зазвичай поводжуся таким чином, щоб отримати найкращі результати для себе.	1	2	3	4	5	6	7
28	Я дуже задоволений(а) тим, якою людиною я є.	1	2	3	4	5	6	7
29	Погані речі зазвичай трапляються тому, що люди не вжили необхідних заходів, аби захистити себе.	1	2	3	4	5	6	7
30	Якщо придивитися уважно, ви побачите, що світ сповнений добра.	1	2	3	4	5	6	7
31	У мене є причини соромитися своїх особистих рис та вчинків.	1	2	3	4	5	6	7
32	Я щасливіший(а), ніж більшість людей.	1	2	3	4	5	6	7

Методика 5

Вкажіть для кожного нижченаведеного твердження ступінь, в якому відповідна зміна відбулася в Вашому житті ***після початку військової служби (участі у бойових діях)***:

	Жодних змін	Дуже незначні зміни	Невеликі зміни	Помірні зміни	Великі зміни	Дуже суттєві зміни
1. Я змінив свої пріоритети про те, що важливо у житті	0	1	2	3	4	5
2. Я набагато краще розумію цінність власного життя	0	1	2	3	4	5
3. У мене з'явилися нові інтереси	0	1	2	3	4	5
4. Я став більш впевненим у собі	0	1	2	3	4	5

5. Я став краще розуміти духовні питання	0	1	2	3	4	5
6. Я розумію, що можу розраховувати на людей у скрутних ситуаціях	0	1	2	3	4	5
7. Я скерував своє життя на новий шлях	0	1	2	3	4	5
8. Я відчуваю більшу близькість з навколишніми	0	1	2	3	4	5
9. Я охоче виражаю свої емоції	0	1	2	3	4	5
10. Я краще розумію, що можу впоратися зі складнощами	0	1	2	3	4	5
11. Я можу зробити багато гарних справ у своєму житті	0	1	2	3	4	5
12. Я більшою мірою здатен приймати речі такими, якими вони є	0	1	2	3	4	5
13. Я можу більше цінувати кожен день свого життя	0	1	2	3	4	5
14. У мене з’явилися нові можливості, як не були мені доступні раніше	0	1	2	3	4	5
15. Я став більше співчувати іншим	0	1	2	3	4	5
16. Я докладаю більше зусиль на встановлення відносин з іншими людьми	0	1	2	3	4	5
17. Я більше намагаюсь змінити те, що потребує змін	0	1	2	3	4	5
18. Я став більш віруючим (релігійним)	0	1	2	3	4	5
19. Я зрозумів, що я сильніший, ніж я думав	0	1	2	3	4	5
20. Я дізнався про те, якими чудовими бувають люди	0	1	2	3	4	5
21. Я краще розумію потреби інших людей	0	1	2	3	4	5

Дякуємо за участь у дослідженні

Додаток Б. Описові статистики вибірки

	Термін служби	*Термін участі у бойових діях*	*Скринінг ПТСР*	*Інтенсивність бойового досвіду*	*Небезпечні та загрозливі події*	*Мілітарна ідентичність (позитивна)*	*Проблемна ідентичність*	*Самоцінність*	*Самозневага*	*Загальна самооцінка*	*доброзичливість світу*	*доброзичливість людей*	*справедливість світу*	*контрольованість світу*	*випадковість подій*	*цінність власного Я*	*власний контроль*	*власна удачливість*
Середнє	26,77	17,48	4,567	17,4	4,667	1,833	1,367	14,53	9,333	25,2	3,958	3,392	4,108	4,942	5,008	4	5,075	4,375
Станд. помилка	5,635	4,309	0,331	1,477	0,435	0,25	0,316	0,771	0,843	1,477	0,272	0,219	0,215	0,251	0,176	0,22	0,21	0,239
Медіана	18,5	11,5	5	18,5	5	2	1	15	9	27	3,75	3,5	4,25	5	4,875	4,125	5,25	4,25
Мода	12	1	6	27	7	2	0	20	8	33	2,75	3,75	4,25	5	4,25	4,75	5,5	4,25
Станд. відхилення	28,73	21,97	1,813	8,093	2,383	1,367	1,732	4,224	4,619	8,087	1,49	1,201	1,179	1,375	0,964	1,207	1,149	1,308
Дисперсія вибірки	825,5	482,6	3,289	65,49	5,678	1,868	2,999	17,84	21,33	65,41	2,22	1,443	1,391	1,891	0,929	1,457	1,32	1,71
Ексцес	4,855	6,421	-0,48	-0,31	-0,51	-0,26	0,992	-0,35	-0,11	-0,48	-0,96	-0,54	-0,2	0,142	-0,63	-0,27	0,794	-0,38
Асиметричність	2,312	2,491	-0,67	-0,83	-0,59	0,582	1,351	-0,39	0,361	-0,55	0,292	-0,33	-0,37	-0,55	0,089	0,061	-0,6	-0,28
Інтервал	117	95	6	26	8	5	6	15	18	32	5,25	4,5	4,75	5,25	3,75	4,75	5	4,75
Мінімум	3	1	1	1	0	0	0	5	1	7	1,5	1	1,5	1,75	3	2	2	1,75
Максимум	120	96	7	27	8	5	6	20	19	39	6,75	5,5	6,25	7	6,75	6,75	7	6,5

	пізнання ідентичності	*залученість*	*суспільне ставлення*	*особисте ставлення до армії*	*значимість служби*	*сприйняття армії як родини*	*звязки з військовими*	*Мілітарна ідентичність*	*оптимізм*	*песимізм*	*Диспозиційний оптимізм*	*ставлення до інших*	*нові можливості*	*сила особистості*	*духовні зміни*	*цінування життя*	*Посттравматичне зростання*	*Вік*
Середнє	3,69	3,31	2,883	3,391	3,112	3,356	3,353	3,299	9,036	6,5	14,54	3,01	3,476	3,698	3,172	3,77	70,9	30,55
Станд. помилка	0,212	0,173	0,148	0,119	0,132	0,183	0,14	0,076	0,484	0,459	0,583	0,268	0,237	0,223	0,284	0,251	4,858	1,073
Медіана	4	3	2,8	3,333	3,25	3,333	3,25	3,29	9	6,5	14,5	2,857	3,4	3,75	3	4	66	30
Мода	4	2,667	2,8	4,167	3,5	4,333	3,25	3,067	12	4	15	5	5	5	5	5	105	25
Станд. відхилення	1,144	0,93	0,796	0,643	0,709	0,988	0,755	0,411	2,56	2,427	3,085	1,443	1,275	1,2	1,531	1,351	26,16	5,881
Дисперсія вибірки	1,309	0,865	0,633	0,413	0,503	0,976	0,569	0,169	6,554	5,889	9,517	2,082	1,627	1,439	2,344	1,826	684,4	34,59
Ексцес	0,265	-1	0,148	-0,45	-0,1	0,172	1,274	0,71	-0,77	-0,61	2,322	-1,07	0,352	-0,37	-0,94	1,728	-0,38	-0,21
Асиметричність	-0,95	0,553	-0,31	0,251	-0,39	-0,66	-0,22	-0,15	-0,5	-0,2	-0,64	0,044	-0,58	-0,65	-0,23	-1,34	-0,23	0,540
Інтервал	4	3	3,2	2,5	3	4	3,75	1,8	8	10	15	4,429	5	4,25	5	5	98	24
Мінімум	1	2	1	2,333	1,5	1	1,25	2,348	4	1	5	0,571	0	0,75	0	0	7	20
Максимум	5	5	4,2	4,833	4,5	5	5	4,148	12	11	20	5	5	5	5	5	105	44

Додаток В. Матриця кореляцій

	вік	*термін служби*	*термін участі у бойових діях*	*Скринінг ПТСР*	*Інтенсивність бойового досвіду*	*Небезпечні та загрозливі події*	*Мілітарна ідентичність (позитивна)*	*Проблемна ідентичність*	*Самоцінність*	*Самозневага*	*Загальна самооцінка*	*доброзичливість в світу*	*доброзичливість в людей*	*справедливість світу*	*контрольованість світу*	*випадковість подій*	*цінність власного Я*	*власний контроль*	*власна удачливість*
термін служби	0,558	1																	
термін участі у бойових діях	0,558	0,961	1																
Скринінг ПТСР	0,203	0,283	0,355	1															
Інтенсивність бойового досвіду	0,277	0,422	0,487	0,51	1														
Небезпечні та загрозливі події	0,047	0,088	0,059	0,508	0,653	1													
Мілітарна ідент-ть (позитивна)	-0,07	-0,11	-0,18	-0,2	-0,07	0,173	1												
Проблемна ідентичність	-0,12	-0,2	-0,11	0,305	0,238	0,248	-0,19	1											
Самоцінність	0,252	0,165	0,083	-0,4	-0,3	-0,37	-0,03	-0,35	1										
Самозневага	-0,14	-0,12	-0,06	0,524	-0,03	0,092	-0,36	0,23	-0,67	1									
Загальна самооцінка	0,21	0,155	0,078	-0,51	-0,14	-0,25	0,187	-0,32	0,906	-0,92	1								
доброзичливість світу	0,176	-0,15	-0,15	-0,25	-0,6	-0,54	0,064	-0,33	0,332	0,078	0,129	1							
доброзичливість людей	0,202	0,223	0,11	-0,24	-0,35	-0,18	0,43	-0,62	0,287	-0,16	0,241	0,562	1						
справедливість світу	0,185	-0,04	-0,07	-0,13	-0,4	-0,16	0,172	-0,26	0,088	0,112	-0,02	0,542	0,459	1					
контрольованість світу	-0,18	-0,53	-0,46	0,034	-0,32	-0,09	-0,12	0,136	-0,05	0,269	-0,18	0,247	-0,27	0,174	1				
випадковість подій	-0,09	-0,41	-0,33	0,106	-0,18	-0,12	0,001	0,065	0,056	0,135	-0,05	0,128	-0,21	0,231	0,622	1			
цінність власного Я	0,139	-0,06	0,016	-0,2	0,116	-0,1	0,089	-0,34	0,468	-0,54	0,553	0,237	0,302	-0,08	-0,06	0,065	1		
власний контроль	0,07	-0,18	-0,18	0,008	-0,3	-0,37	0,014	-0,23	0,285	-0,01	0,154	0,433	0,119	0,287	0,67	0,587	0,199	1	
власна удачливість	0,25	-0,07	-0,12	-0,06	-0,4	-0,24	0,133	-0,19	0,382	-0,12	0,267	0,597	0,271	0,463	0,565	0,418	0,135	0,691	1
пізнання ідентичності	-0	0,061	0,08	0,197	-0,06	0,078	0,107	0,175	-0,05	0,059	-0,06	0,04	0,084	0,219	0,328	-0,09	-0,02	0,301	0,398
залученість	-0,32	-0,04	-0,05	-0,21	0,256	0,055	0,07	-0,07	0,263	-0,52	0,435	-0,36	-0,21	-0,44	-0,06	-0,07	0,432	0,065	-0,03
суспільне ставлення	-0,08	0,082	-0,01	-0,23	-0,45	-0,24	0,304	-0,29	0,27	-0,06	0,171	0,534	0,64	0,46	-0,24	-0,2	-0	0,076	0,265
особисте ставлення до армії	-0,34	-0,31	-0,25	-0,00	0,35	0,408	0,071	0,048	-0,22	-0,13	-0,04	-0,43	-0,25	-0,46	0,185	0,285	0,377	-0,04	-0,13
значимість служби	-0,01	-0,22	-0,12	0,354	0,226	0,308	-0,38	0,425	-0,35	0,331	-0,37	-0,25	-0,52	0,003	0,25	0,164	-0,07	-0,19	-0,21
сприйняття армії як родини	-0,21	-0,12	-0,09	0,143	0,409	0,247	0,176	0,179	-0,09	-0,07	-0	-0,39	-0,4	-0,36	0,256	0,252	0,174	0,306	-0,08
звязки з військовими	0,087	-0,05	-0,02	0,246	0,488	0,357	-0,08	0,191	-0,15	0,032	-0,09	-0,23	-0,37	-0,29	0,259	0,329	0,217	0,288	0,11
Мілітарна ідентичність	-0,25	-0,14	-0,11	0,147	0,336	0,328	0,111	0,194	-0,07	-0,12	0,037	-0,3	-0,28	-0,23	0,303	0,166	0,316	0,287	0,145
ставлення до інших	0,259	0,267	0,197	-0,16	-0,41	-0,48	-0,08	-0,29	0,309	0,172	0,059	0,617	0,397	0,364	0,169	0,034	-0,15	0,418	0,594
нові можливості	0,186	0,055	0,052	-0,23	-0,26	-0,44	-0,15	-0,36	0,413	0,015	0,203	0,494	0,193	0,22	0,248	0,226	0,199	0,437	0,492
сила особистості	0,305	0,118	0,06	-0,13	-0,3	-0,39	-0,09	-0,19	0,328	0,112	0,103	0,556	0,347	0,322	0,281	0,198	0,001	0,528	0,698
духовні зміни	0,049	0,134	0,089	-0,19	-0,3	-0,32	-0,2	-0,34	0,363	0,125	0,114	0,429	0,292	0,096	0,192	0,029	0,083	0,283	0,377
цінування життя	0,1	-0,09	-0,06	-0,08	-0,15	-0,33	-0,21	-0,02	0,183	0,191	-0,02	0,394	0,065	0,056	0,434	0,403	0,127	0,56	0,521
Посттравматичне зростання	0,222	0,142	0,103	-0,18	-0,33	-0,45	-0,14	-0,28	0,351	0,135	0,102	0,572	0,308	0,273	0,267	0,17	0,02	0,485	0,602

Продовження додатку В

	пізнання ідентичності	*залученість*	*суспільне ставлення*	*особисте ставлення до армії*	*значимість служби*	*сприйняття армії як родини*	*звязки з військовими*	*Мілітарна ідентичність*	*ставлення до інших*	*нові можливості*	*сила особистості*	*духовні зміни*	*цінування життя*	*Посттравматичне зростання*
термін служби														
термін участі у бойових діях														
Скринінг ПТСР														
Інтенсивність бойового досвіду														
Небезпечні та загрозливі події														
Мілітарна ідентичність (позитивна)														
Проблемна ідентичність														
Самоцінність														
Самозневага														
Загальна самооцінка														
доброзичливість світу														
доброзичливість людей														
справедливість світу														
контрольованість світу														
випадковість подій														
цінність власного Я														
власний контроль														
власна удачливість														
пізнання ідентичності	1													
залученість	0,131	1												
суспільне ставлення	0,278	-0,21	1											
особисте ставлення до армії	-0,14	0,47	-0,36	1										
значимість служби	-0,03	-0,06	-0,58	0,028	1									
сприйняття армії як родини	0,21	0,562	-0,32	0,398	0,051	1								
звязки з військовими	-0,01	0,44	-0,46	0,466	0,195	0,68	1							
Мілітарна ідентичність	0,548	0,717	-0,13	0,485	0,131	0,8	0,66	1						
ставлення до інших	0,189	-0,28	0,374	-0,42	-0,41	-0,24	-0,13	-0,22	1					
нові можливості	0,126	0,042	0,095	-0,1	-0,2	-0	0,108	0,047	0,79	1				
сила особистості	0,289	-0,09	0,285	-0,21	-0,37	-0,09	0,065	0,016	0,893	0,825	1			
духовні зміни	0,212	0,02	0,263	-0,13	-0,28	-0,09	-0,01	0,033	0,816	0,8	0,778	1		
цінування життя	0,224	0,052	0,067	0,066	-0,25	0,162	0,342	0,224	0,697	0,799	0,837	0,742	1	
Посттравматичне зростання	0,216	-0,1	0,261	-0,23	-0,34	-0,1	0,04	-0,03	0,946	0,918	0,95	0,885	0,859	1